

Milton J. jellemére és irataira vonatkozó Észrevételek.

Értekezés a keresztény tanról. Kizárólag a szentírás alapján. Irta Milton J.
A latin eredetiből fordította Sumner Ch. R. Boston 1825. *)

Milton egy oly művének fölfedezése, mely az ő korában még ismeretlen volt, nem jelentéktelen esemény az irodalomtörténetre nézve. Az a gondolat, hogy ezt az értekezést mi olvashatjuk először, annak előttünk természetesen különös érdeket kölcsönöz; mintha ez által közelebb jutnánk a szerzőhöz s oly viszonyba lép-nénk vele, a minőben kortársai állottak irataihoz. A mű üdvözlettel kezdődik, a mely másnál mindenkinél a kérkedés színében tűnik fel; de Miltonnal szemben érezzük, hogy az ő szellemének természetes és hozzá illő nyilatkozata. Felruházva a lélek oly adományaival, miket közöttünk csak kevesen birhatnak, e mellett nyugodt levén az iránt, hogy ő egész életét Istennek és az emberiségnek szentelte, minden kérkedés és magahányás nélkül emelkedhetett egy apostol álláspontjára, így szólván: „Milton J. békét és az igazságnak ismeretét és örök üdvöt Istenben, az atyában és a mi urunk Jézus Krisztusban minden keresztény egyháznak és mindazoknak, kik az egész világon a keresztény hitet vallják.” Mi halljuk először ezt az üdvözletet, és nekünk ugytetszik, mintha az nem is valamely meszsze korból jutna füleinkbe, hanem inkább közvetlen a szentlélek sugallatából származnék.

A nélkül, hogy ez által a „keresztény tan“-ról szóló értekezés becsét kicsinyelni akarnók, kimondhatjuk, hogy azt a figyelmet,

*) A Treatise on Christian Doctrine, compiled from the Holy Scriptures alone. By John Milton. Translated from the original by Charles R. Sumner. From. the London edition. Boston 1825. 2 vol. 8.

melyet e munka magára vont, leginkább szerzője hírnevének lehet tulajdonítani. Mi e művet főleg azért becsüljük nagyra, mert abból Miltonnak egy oly tárgy feletti gondolkozásmódját ismerjük meg, a mely a komolyan gondolkozó és mély érzelmű egyéneket minden más tárgyak felett foglalkoztatja. Óhajtjuk megtudni, hogy minő végkövetkeztetéseken nyugodott meg egy oly férfiú mint Milton, a ki egy egész életet a legmélyebb buvárlatoknak szentelt, a szabadságért és hazájáért mindvégig nemesen küzdött, és kora, valamint az azt megelőzőtt idők legnemesebb szellemeivel állott folytonos érintkezésben. A szóban levő könyvnek tehát főérdeket szerzője ad, ennél fogva alkalomszerűnek tetszik előttünk a feletti észrevételeinket a Milton jellemére vonatkozó néhány megjegyzéssel kezdeni meg. Egyébaránt arról sem kezeskedünk, hogy érintetlen hagytuk volna-e ezt a tárgyat még akkor is, ha e kísérletre ily jó mentséget nem találtnnk volna is. Egy nagy ember értelmi és erkölcsi tulajdonai oly vonzerővel bírnak, hogy annak az ember nem könnyen állhat ellent, és nehezen tudnánk jobb szolgálatot tenni ugyan másoknak mint magunknak, mint midőn reá irányozzuk figyelmünket, melyet oly gyakran alárendelt s csekély jelentőségű tárgyakra vesztegetünk.

Milton értelmi tulajdonairól akarván szólni, azzal a megjegyzéssel kezdjük, hogy költői hírnevének fénye maga nem kis mértékben befolyt arra, hogy lelkének nagyságát, tehetségeinek sokféleségét és az ezekből származó eredményt elhomályosítsa és elrejtse. Sokak előtt ő csak költőnek látszik lenni, holott valóban nagy tudós, erős fejű, az ó és újkor minden ismereteivel alaposan fölfegyverzett férfiú volt, a ki széles és soknemű ismereteit gondolkozó ereje által rendezni, idomítani és gyümölcsöztetni tudta. Milton nem sajátította el a közelebbi kornak ama felületes tanát, hogy a költészet jobbára miveletlen földben virágzik, és hogy a képzelődő tehetség a maga legfényesebb alakjait egy babonás korszak homályából nyeri; attól sem félt, hogy ismeretek gyűjtése által szellemét megterhelni és meggyengíteni fogja. Ő érezte magában azt az erőt, mely a megszerzett ismereteknek életet adhat, s azokat tapintattal és sikerrel felhasználhatja; mely a régi igazságokat új köntösbe öltözteti és az egymással ellenkező gondolatok között összhangzást hozhat létre, s a mely végre a legtávolabbi kor felfedezései között életteljes egybeköttetést és benső titokteljes rokonságot talál, és a más lelkek által öszszegyűjtött durva anyagokból

szép és kitűnő művet állit össze. Milton birt azzal az egyetemességgel, a mely a legelső rendű szellemek ismertető jegye. Jóllehet gyermekkorától fogva ahoz volt szokva, hogy a klassikai irodalom forrásaiból táplálja lelkét, mindazáltal nem volt oly tudákos és különöz, hogy minden más forrást megvessen. Az ő egészséges lelke örömet lelt a szellemnek bárhol és bármikor történt megvillanásában s annak gazdag kiömlésében. Jobban ismerte a képzelő tehetség teremtő erejének jogait, méltóságát és büszkeségét, mint hogy azokat a görög és római iskola törvényei alá igyekezett volna vonni. Előtte nem a Parnassus volt a szellem egyedüli szent földje. Ő érezte, hogy a költészet olyan, mint az egyetemes jelenlét. A nagy lelkekkel mindenütt rokonságban állott. Érezte a keleti mesék bűbáját, örömet mulatta magát „áldott Arabia“ csudálatos terményeivel s még inkább gyönyörködött a lovagkor romantikus szellemében és azokban a csudaelbeszélésekben, a melyekben az meg van testesítve. Az ő költészete e szerint a tengerre emlékeztet, a mely bár maga is kimerithetetlen, mégis magába veszi az ég alatt minden tájék folyamait. S nem is csak a képzelődés világában volt az ő lelke oly gazdag; hanem bejárta a tudományok minden mezejét, a menyinyiben azok korában ismertek voltak. Soknemű nyelvészeti tanulmányai által a bölcsesség mindazon kincseit megszerezte magának, a melyeket különböző országok mivelte szellemei összegyűjtöttek. Természettudomány, metaphysika, ethika, történelem, theologia, az újkori és régebbi államtudományok egyaránt ismerve voltak előtte s azokban alapos készütséggel birt. Soha sem volt a maga széles munkásságában kevésbbé korlátolt lélek, mint a Miltoné, a ki gyakorlati például szolgálhat azon egyetemes miveltség jótékony befolyását illetőleg, a mely korunk egyik jellemző vonása, és a melytől mégis sokan félnek, mint olyantól, a mi az eredeti gondolaterőre nézve hátrányos. Ezeknek azonban jusson eszébe, hogy a lélek természetszerűen gyarapodásra, terjedésre törekszik. Tárnya a világegyetem, a mely szorosan véve egy, vagy megszámlálhatatlan kötelékek által egygyé olvad össze, s ehez képest a lélek a maga természetes fejlődésében a gondolatok egyik mezejéről a másikra megy, és mindenütt, a hol teremtő szellemet, valódi erőt talál, távol attól, hogy így szerzett ismereteinek különfélesége miatt elcsenevészne vagy leroskadna, még jobban átlátja azokat a közös vonásokat, azokat az elrejtett, meglepő hasonlatosságokat, melyek az ismeret tárgyai között vannak; meggyőződésére jut annak, hogy

egyik igazság a másikra kölcsönösen fényt vet, és mintegy királyi hatalommal fog rendelkezni minden kifejtendő tárgy megállítására, kimagyarázására és felvilágosítására az ehez megkívántató segédeszközökkel.

Milton főleg a költészet mezején szerzett magának hirnevet; ugyanazért először is ez oldalról vesszük őt vizsgálat alá. A kik a költői műveket a könnyű olvasmányok közé szokták sorolni, azok meglehet úgy vélekednek, hogy Milton e tekintetben csak kitűnő helyet érdemel azok között, a kik a közönség gyönyörködtesére befolytak. Milton nem úgy gondolkozott. Isten minden adományai között legtöbbször becsülte és legfelségesebbnek tartotta a költői tehetséget. Önmagában is úgy tekintette azt, mint az ihletés egy nemét, és nagy műveit egy próféta méltóságának öntudatával írta. Mi tökéletesen egyetértünk Miltonnak a költészetről való nézetével. Minden művészetek között mi is ezt tartjuk a legistenebbnek; mivel ez azon erőnek vagy érzésnek a kifejezése vagy kisugárzása, a mely a legfelségesebb és legmélyebb az emberben; értjük a léleknek azt a szomját, azt a vágyát, a mely egészen senki előtt sem ismeretlen, midőn t. i. valami tisztább és nemesebb, valami nagyobb, felségesebb és lényünket áthatóbb után törekedünk, mint a mit a közönséges életben találunk. A keresztények között nincs közönségesebb tan a halhatatlanságnál; de azt még kevesen tudják és fogják fel, hogy az ember jövő létének elveit már most magával hordja: éppen úgy mint a hogy a buzaszemben már benne van a buzaszál csirája. Lelkünk illetően alkotásának szükséges következése már, hogy az, ezen hatalmas, habár még csak gyermekállapotban levő erőktől elevenítve és indítva, szüntelen azon igyekszik, hogy a jelenvalón és láthatón feljülemelkedjék, s lerázza magáról a földi lét nyűgeit, egy láthatatlan és eszményi lét önalkotta világában szabadságot és örömet keressen. Természetünknek illetően szemlélése, a mely még soha sem volt teljesen kifejtve, pedig a legalkalmasabb az emberi életben található ellenmondások megfejtésére, a költészet valódi alapjához és forrásaihoz vezet. A ki saját erejénél fogva nem tudja kimagyarázni azt, a mit most mondtunk, az nem bírja a szellem műveihez megkívántató kulcsot. Az ilyen ember nem hatott bé a lélek azon mélyeibe, a hol a költészet születik és táplálékát találja, a hol a halhatatlan életerőt magába szívja és szárnyakat ölt, melyekkel ég felé emelkedik. Egy értelmes lényben, a ki fejlődésre és egy ma-

gasabb rendű létre van hivatva, szükség, hogy teremő szellem, eredeti s folyton növekvő gondolkozási erő legyen, s a költészet az, a hol ezek a tehetségek leginkább nyilatkoznak. Ezen mesterség fönséges előjoga, hogy az isteni hajlam kielégítésére mindeneket meg-
ujit. A maga anyagát ugyan a költészet is abban találja fel, a mit lát és tapasztal, az anyag és szellem világában; de a fel-
talált anyagnak új formát ad, az alkotó elemeket új rokonsági tör-
vények szerint állítja össze; a költészet, ha szabad így szólanunk, félrelöki útjából a természet korlátait és akadályait; az anyagba életet, érzést és tevékenységet lehel és a lelket a külső világ erejével és fényével ruházza fel; a költészet a minket körülölelő min-
denséget azon színnel festi, a milyent arra a szenvedélyek vetnek, és a lelket a nyugalom vagy felindulás, a gyöngéd érzelmek vagy nemes szenvedélyek azon állapotában mutatja, a mely egy tökélye-
sebb és örömteljesebb lét utáni szomjat árul el. A prózai lelkiü-
tű és betűhöz ragaszkodó ember előtt a szellemnek ezen működése tán törvénytelennek tűnhetik fel; pedig csak magasabb törvények-
nek engedelmeskedik, mint a minőket áthág, t. i. a halhatatlan értelem törvényeinek; és a midőn ezt teszi, legszebb tehetségeit gyakorolja és fejti, és azon tárgyakban, a melyeket leír, és azon érzelmekben, a melyeket fölébreszt, a gyarapuló erőnek, szépség-
nek és boldogságnak azon állapotát előlegezi, a melyre terem-
ve van.

Ezek szerint mi azt hisszük, hogy a költészet, távol attól, hogy a társadalomra nézve veszélyes lenne, egyike azon fontos eszközöknek, a melyek befolyanak annak finomítására és nemesbitésére. A költészet feljülemeli a lelket a közönséges életen, habár pillanatokra is megszabadít a földhöz nyomó gondoktól és fölébreszti az emberben a rokonságérzetet minden iránt, a mi szép és nemes. A maga valódi és magasabb alakjában a költészetnek is ugyan-
azoniránya és célja van, a mi a kereszténységnek; azaz, hogy természetünket szellemitse. Igaz, hogy az emberek a költé-
szetet is felhasználták a vétek eszközüül és a rossz szenvedélyek kerítő-
jéül; de a midőn a szellem így alásülyed, akkor elhomályosul rajta az égi szikra és ereje lehanyatlík; sőt a költészet még akkor se fe-
lejtkezhetik meg egészen valódi rendeltetéséről, a midőn az er-
kölcstelenség és gyűlölködés szolgálatába lép. Még egy erkölcs-
ten műben is gyakran találkozunk a nemes érzésnek egy-egy voná-
sával, a gyöngéd szeretetnek egy-egy szavával, találkozunk képek-

kel, melyek a boldog ártatlanságot festik, a szenvedő erény irán-rokonszenvet mutatnak; találkozunk a világ igazságtalansága feletti kifakadásokkal és erkölcsi természetünk hű leírásával, a melyek mind-azt bizonyítják, hogy az isteni ajándékokkal gazdag szellemnek nagyon nehéz teljesen elszakítani magát attól, a mi jó. A költészet természetes szövetségben áll legnemesebb hajlamainkkal. Örömet leli a külső világ és lélek szépségében és fönségében. Jól-lehet a költészet iszonyu színekkel festi a szenvedélyek tulzásait; de vannak szenvedélyek, a melyek egy hatalmasabb természetre mutatnak, a melyek a magok erejében tiszteletet parancsolnak s mély, habár megdöbbentő rokonszenvet támasztanak. A költészet eredeti célja feljülemelni a lelket a mindennapi élet eltaposott, poros és fárasztó útján egy tisztább légkörbe és abban mélyebb és erősebb érzelmeket ébreszteni. A költészet feltárja előttünk a természet szépségét, visszavarázsolja keblünkbe az ifjúkori érzelmek üdeségét, újra fogékonyokká tesz a legegyszerűbb örömek iránt, elevenségben tartja azt a lelkesedést, a mely éltünk tavaszkorán hevített, megnemesíti az ifjui szerelmet, megerősíti az emberek iránti érdeklődést az által, hogy a legnemesebb és legtisztább érzelmeket eleven színekkel rajzolja előnkbe, kiterjeszti rokonérmünkét a társadalom minden osztályára, új kötelékekkel fűz a világegyetemhez, és látnoki képei fényénél megszilárdítja egy jövő élet iránti hitünket.

Tudjuk, hogy a költészetet azzal szokták vádolni, hogy az életről hamis nézeteket terjeszt és hiu várakozásokat támaszt, hogy a lelket álmokképekkel és árnyalakokkal népesíti bé és légvárakat a bölcsesség romjain építi fel. Nem tagadjuk, hogy van a bölcsességnek egy neme, a mely ellen a költészet kemény harczot vív: az érzékiség bölcsesége, mely az anyagi jóllétet és élvezetet a legfőbb jónak, a gazdagságot az élet legfőbb érdekének tartja; s hogy a költészet az emberi nemet e földhöz ragadt okosság rab-igája alól felszabadítja, ezt a szolgálatát még nem is tartjuk a legkisebbnek. De mellőzve ezt, meg kell jegyeznünk, hogy a költészet ellen felhozott amaz ellenvetés, mintha az teljes volna ámitással és csalással, már magában alaptalan. Sok költeményben több igazság van, mint számos történelmi műben és bölcsészeti elmélkedésben. A költői elmék termékei gyakran a legmagasztosabb igazságokat foglalják magokban, gyakran a gondolatok új tájait világítják meg és létünk titkaira új fényt derítenek. A költészetben midőn a betű

csak költemény, a szellem gyakran a legmélyebb igazság. És ha a költő legmerészebb festéseiben is fel lehet az igazságot találni, mennyivel inkább lehet erre számítani a költői életrajzoknál; mert a jelenvaló élet, mely a halhatatlan léleknek első lépcsője, bőviben van a költői anyagoknak, és a költő elhivatása abban áll, hogy földi létünk fáradaimai és érzéki örömei között is rámutasson ezen isteni elemekre. A jelen élet nem egészen prózai, szigoruan határozott, nyomasztó és korlátolt. Az avatott szem abban sok költészetet lát. A szeretet érzései, a melyek saját magunkon messze tulcsaponganak és a távoli jövőbe elérnek; a hatalmas szenvedélyek liktetései, melyek a lelket csaknem az emberi erőt túlhaladó tevékenységgel látszanak felruházni; a gyermekkor ártatlan és el nem fojtható örömei, az ifjuság virágai, örök jó kedve és fényes reményei: a szív dobbanása, midőn először szeret és boldogságról álmodozik, a mely nem földi; a nő a maga bájaival, kedélyével és angyali szelidségével, érzelmeinek teljével, szeretetének mélységével, szüzsies elpirulásával, azokkal a pillantásokkal és mosolygásokkal, a melyek csak egy anyai szívből származhatnak, — mindez költői. Nem igaz, hogy a költő oly életet fest, a mely nem létezik. A költő csak kivonja s bizonyos mértékben öszszesíti azt, a mit a földi életben mennyeknek, ätherszerűnek ismer fel, leköti és megsüriti annak oly hirtelen elrepülő illatát, öszszegyűjti elszórt szépségeit és nemes de eltűnő örömeinek tartósságot kölcsönöz. És ezt igen helyesen cselekszi; mert jó érezni, hogy az élet nem csupán az önfentartás gondjáért és anyagi kielégíttetésért van adva, hanem megenged oly érzelmeket és örömeket, a melyek egy magasabb rendű életre hívott lényhez méltók s végtelenül kiterjeszthetők. A költészetnek ezen hatalma, melylyel az az életről és boldogságról való nézeteinket megnemesíti, annál szükségesebb, minél inkább halad a társadalom. Szükség van erre, hogy ellensúlyozva legyenek azok a hideg és mesterségesen teremtettt szokások, a melyeknek uralma a civilisatiót már is oly bágyadttá és érdektelenné tették. Szükség van rá, hogy a természettudományokkal szemben, a melyeknek iránya most nem mint hajdan a szellem kielégítésében, hanem a testi életre megkivántató kényelem eszközeinek szaporításában határozódik meg, a képzelet, az izlés és a költészet új lendületet nyerjen, hogy az emberek meg legyenek óva a földi, anyagi, epikureusi életben való elsülyedéstől. A költészet igazolására szánt észrevételeink tulmentek számításunkon. Ennek egyéba-

ránt magasabb célja volt, mint Miltonnak költői méltóságát megállapítani, célunk volt t. i. ennek az isteni művészetnek becsét feltüntetni s azt mindenkinek ajánlani, a ki saját természetét tiszteli és azt művelni és nemesíteni óhajtja.

Milton költői jellemét akarván körvonalozni, nem kell messze keresnünk az őt kitüntető tulajdonságokat. Az ő neve majdnem azonosítva van — a fönséggel. Valóban ő a legfönségesebb az emberek között. Milton nem magamegerőltetés vagy tanulmány, hanem veleszületett hajlam és benső isteni ösztönnél fogva emelkedik fel nagy és tiszteletet parancsoló tárgyak fejtegetésére. Folytonosan öntudatos erélylyel dolgozik. Nincs oly nagy s félelmet gerjesztő tárgy, a melytől ő visszaborzadjon vagy a mely őt megrémítse. Ellenkezőleg valamely tárgy rendkívüli nagysága még tüzei és vonzza őt magához. A pokol leírásához is minden félelem nélkül kezd, mintha érezné, hogy neki magának elég ereje van arra, hogy az elesett lelkek számára egy fogházat teremtsen, őket, a mint bűneik miatt megérdemlik, tűzlánggal és kinokkal környezze; belőlök jajkiáltásokat csaljon ki, a melyek a pokol üregeit is képesek lennének szétrepeszteni, és fejedelmökben az arkangyal tevékenységét és az ördög büszkeségét és gyűlölségét megtestesítse. Magának a Sátánnak bámulásra méltó alakítása is úgy látszik soha sem hozza zavarba. Az erőnek ezen vonása Miltonnak minden művén elhuzódik. Természeti leírásai szabad és merész kézre mutatnak. Neki nincs szüksége azon aprólékos gondosságra és részletes festésre, a mit Cowpernél és Crabbenél magasztalunk. Egy néhány erős vagy szelid vonással mintegy rálehelli lelkét azon eseményre, a melyet leírni szándékszik és olvasójának képzelődő tehetségét oda emeli, hogy azt ugyanazon fénylő színbe öltöztesse, a melyben az ő lelke előtt feltűnt.

Hogy Miltont az erőnek eme tulajdonsága jellemzi, azt közönségesen érezzük. Az ő fönségességéről beszél mindenki. De vajjon azt érzi-e mindenki, hogy az ő költészetéből oly finomság és gyöngédség sugárzik, a melyet fönségessége is aligha feljülmul? Mi tartunk tőle, hogy Milton szellemének nagysága az ő gyöngédebb szépségeire homályt vetett; és ez megtörtént, nemcsak azért mert amaz jóval megkapóbb és parancsolóbb, hanem azért is, mert a lélek, ha az igen nagy szellemi erővel rendelkezik, a szelidebb érzelmek festését hajlandó mellőzni. A nagy szellem mindig uralkodik saját lelkesültségén és nem gyakran tör ki

a szenvedélyek ama hangján, a melyet sokan mély megindulás jelenek tartanak. Érzelmessége, jóllehet bensőleg erősebb és tartósabb, mindazáltal az önuralom által inkább korlátozva van és kevésbé jó lázas forrongásba, mint más embereknel, s éppen ezért azt kevesebben is veszik észre, kevesebben ismerik fel, kivéve, ha saját tapasztalatukból ismerik az igazi érzelem hatását és nyilatkozatát. Hozhatnánk fel helyeket, a melyek feltűntetik előttünk azon tulajdonságokat, a melyeket mi most Miltonban meglenni állítottunk. Vegyük például Comust, egyikét az ő legkorábbi termékeinek. Mily finom érzelmesség ömlik el a leírásról, a melyet Comus és a Szellem nyujtanak az éjtől meglepett szűz énekéről!

„Comus. Hogyan lehelhet földi por szülötte
 Ily égi kéjjel áradó gyönyört?
 Bizonyynyal Isten trónol e kebelben,
 S a dallamos lég elbűvölve kél
 Hirt adni a titkos szentély felől.
 Az édes hangok a csend szárnyain
 Repesnek szét a hallgató nagy éjben,
 A vak sötét komor hollóarczát is
 Vidám mosoly fényével öntve bé!
 Circe anyámat gyakran hallgatám
 Versenyt dalolni a három Szirénnel,
 Virágövezte Najadok sergében
 Gyógyerejü füvek szedése közben;
 S a mint daloltak, a foglyul esett
 Lelket ragadták égbe; Scylla sirt
 S a habokat halk figyelemre inté,
 Tetszést mormol a vad Charybdis is.
 Mi lön azonban énekők hatása?
 Kéjes álomba ringaták az érzést,
 S a kábultat megfoszták önmagától;
 De ily magasztos isteni gyönyört,
 Ily bizonyos voltát a percz üdvének
 Nem éldelém én mostanig soha*.

„Szellem. S végül szelid és ünnepélyes dallam
 Emelkedék mint édes illat füstje
 Ömölve szét oly halkkal, észrevétlen,
 Hogy a merengő Hallgatás maga,
 Alig eszmélve még, el volt ragadva,

S ohajtá, vajha megmásítani tudná
 Saját valóját, s ne léteznék többé,
 Örökre így leendvén kipótolva.
 Egészen fül valék s benső gyönyörrel
 Szívám magamba a bájéneket,
 Mely a fagyos halál szívébe is
 Élet tüzét birná varázslani“.

555—563 sor.

Milton gyöngéd érzelmének bizonyságául kiválasztjuk csak
 úgy találomra e helyet:

„Immár a Hajnal rózsaujjival
 Gyöngéden nyitja kelet ajtaját,
 Hintvén a földre drága gyöngyeit.
 Ádám is ébred. Ez szokott órája :
 Mert álma mindig légi könnyedségü,
 Mint folytonos jó egészség gyümölcse,
 S csendes szelid az ép erő lehétől ;
 Mit már a lombzörej s patak csörgése
 S madarkák hajnali üdvözlete
 Oly könnyüden elrezzenthet szeméből.
 Annál nagyobb megütközése, hogy
 Évát még mindig mélyen alva látja,
 Hajfürteit kuszálva, arcát égve,
 Mintegy jeléül a zavart álomnak.
 Ő félig ülve, oldalvást pillant rá
 Belémerülten gyönyörérzetébe,
 S szemléli ott soká, hevülvén lelke
 A legtisztább szerelmi lángolástól,
 A szépséget, mely émetten vagy alva
 Sajátos kellemet sugárza szét.
 Aztán kezét gyöngéden megérintve,
 Susogá halkan oly édes szózáttal,
 Mikéntha Zephir sugdos Flórájának :
 Kelj fel én szépem, lelkem egy szerelme,
 Az ifju földön egy legdrágább kincsem,
 Utolsó, legjobb áldása az égnek !
 Ébredj, én mátkám, én szép üdvességem !

Pirul a hajnal, a mező mosolyg,
 Legszebb időnkét hagyjuk élvezetlen?
 Jer nézzük meg kertünk virágait,
 Miként hasad ki a citromvirág,
 Mint illatoznak myrrha s balzsamos nád
 S a természet mint festi színeit;
 Csókdossa már virágát a méhecske,
 Szíván kebléből a folyékony édet“.

Elveszt. Parad. V. 1—25.

„Ekként vidítá kedves életpárját,
 S ez újra vidámult; de szép szeméből
 Titkon néhány szelid köny hullt alá
 S hajfürtivel letörlé. Két más ilyen
 Tündöklő cseppet, mely már készen állt
 A kristály vizrekeszben, Ádám ajka
 Kicsókola, még mielőtt szeméből
 Legörgenének, mint bájos jelvényt
 Édes bánat s szemérem érzetének,
 Mely félve gondolt rá, hogy vétkezett“.

*) Elveszt. Parad. V. 129--135.

A Milton költészete jellemének e kevéssé kimerítő vizsgálata-
 ról az ő nagy művére sietünk átmenni „Az Elvesztett Pa-
 radicsomra“, mely tán egyike az emberi lángész legneme-
 sebb emlékeinek. Általános vélemény szerint a két első könyv ma-
 gasztossága által tűnik ki. A pokol és a pokol királya közt ret-
 tentő öszhang van, s mentől tovább vizsgáljuk őket, mind újabb
 nagyszerűséget és iszonyítóbb hatalmat öltenek magokra. A költő
 egyik elemből, a „szilárd és folyékony tűzből“, a rémület és szen-
 vedésnek oly világát alkotta meg, a milyenen át a képzelem még
 soha sem járt. De iszonyatosabb láng ég az ő lelkében annál, a
 milyen a Sátánt környezi. A boszu, az elkeseredett kevélység, a
 nagyravágyás, a mely bár lebukott, de még a Mindenható menny-
 dörgései által nincs meghódítva, sőt még most is a mindenség fe-
 letti uralkodásra törekszik, ezek magasztosabb és rettenetesebb ké-
 pet nyujtanak a pokolnál. A pokol háttérbe lép a szellem előtt, a

*) A verses-helyeket fordította Kriza J.

melyet börtönében tart. Tüzének nagysága a Sátánnak még hatalmasabb akaratát és égőbb szenvedélyeit jelenti ki; s a bukott árkangyal magába gyűjti az őt környékező jelenetnek fönségét. Ez alkotja ama könyvek borzasztó érdekességét. Látjuk, hogy a lélek diadalmaskodik a természet legrettenetesebb erőin. Látjuk, hogy a lélek erélye elnyomja a leirhatatlan halál küzdelmét. Nincsenek meg ugyan a Sátánban a szenvedélynek ama kitörései, a melyek Learnek valamint lelkét tépdesik, úgy külső alakját szétszaggatják; de oly mély a szenvedély, a minőt csak egy árkangyal tanúsíthatott. A Sátánnak mindent eltűrő, mindent kihívó kevélysége, a mely oly fönségesen veszi igénybe a pokol égő trónját, s ugy eseng ama diadem után, a mely mennykő-dulta homlokát égeti, ez oly alkotás, a mely szerzőjétől majdnem azt az erélyt kívánja meg, a melylyel ő a bukott szeráfot felruházza. Sokan kétségbe hozták, ha vajjon a lélek rettentő működései és viharai ilyen rajzainak erkölcsi hatása jó-e; vajjon egy oly, általában véve rossz szellem iránt érzett érdekeltség, a milyen a Sátán, kedvez-e az erény iránti rokonszenvünknek? Azonban mi ez és hasonló esetekben az iránt érdeklődünk, a mi nem rossz. Mi a Sátánra azzal az iszonyattal tekintünk, a mely nincs némi titokszerű gyönyör nélkül, mint a szellem erejének csodálatos nyilvánulására. A mi minket mintegy ellenállhatatlan varázsszal bilincsel le egy ily jellemben, az a szellemi erély, mely a kínszenvedésekben nyilvánul, a melyeket legyőz. Van valami bátorító és nemesítő a bármint fölébredt erély tudatában, a mely a lélekben fészkel; és sok erényes ember nyert új erőt a gonoszok erélyéből, szilárdságából és rettenthetetlen bátorságából.

Miltonnak a Sátánról adott leírása sokféleképp bizonyítja az ő lángelméjének erejét. A bírálók gyakran megjegyezték, miszerint az ő munkájának főnehézsége abban állott, hogy természetfeletti lényeknek szellemi tulajdonait megegyeztesse azon emberi létezés-módokkal, a melyekkel őket felruházni kényszerítve volt. Ez a nehézség sokkal nagyobb, hogysen a legkitünőbb lángelme is egészen legyőzhetné, s el kell ismernünk, hogy a költemény némely részében a mi lelkesedésünket bizonyos érzete zavarja meg az összeférhetlenségnek, mely a cselekvő szellem és annak működési köre és módja közt van. Azonban mi nem találunk ily lehangoló kétséget és aggodalmat a Sátánnak a pokolban való leírásában. A képzelet itt a maga legnagyobb diadalát érte el az által, hogy legme-

részebb alkotásait a valódiság és igazság jellemébe öltöztette. A borzalmak ama világa, ámbár anyagi, mégis oly távol áll a mi rendes természetinktől, hogy a szellemországoknak egy lénye, az égből származva, hozzá illő hazát találhat ott. A Sátán személye leírásában van bizonyos határozatlanság is, mely a képzelődést izgatja, a nélkül, hogy azt sértené, s arra segít, hogy róla való képzetünkben az emberi alakot az ő természetfeletti tulajdonaival meg-egyeztessük. E tekintetben sok függ az első benyomástól, a mit a költő reánk tesz; mert ez minket az egész munkán végig kísér; és az, úgy hisszük, Miltonnak kitünőleg sikerült. Az első képzetet, melyet a Sátánról veszünk, a következő versek mutatják nekünk, a melyek mig sokkal határozatlanabbak annál, hogy az ész vizsgálódását kihivnák, és sokkal fenségesebbek, hogysen azt megengednék, az olvasó képzeletét oly alakokkal töltik be, a melyet alig lehet abból kiirtani.

„Igy szóla Sátán kedves párthivéhez,
Fejét fenhordva hullámtornyokon,
S tűzzel szikrázó szemeit forgatva;
Mig többi része teste nagy zömének
Sok holdnyi tengeren elterjeszkedvén
A lánghullámok öbliben fetrengett“.

Elveszt. Parad. I. k. 192—196.

„Egyszerre felnyomul az égő tóból,
Tömérdék teste mindkét oldalán
A visszavert lángok lövellik szerte
Tűznyilaik' s hömpölygve hullámokban
Iszonytató völgyet hagynak középben“.

Ugyanott. I. k. 221—224 sor.

Többet is szivesen mondanánk a Sátán leírásáról, különösen azokról a pillantásokról, a melyek itt ott az ő mély bánatát és kétségbeestét rajzolják, s a jobb érzelmek amaz illeteiről, a melyek ügyesen vannak a sötét képbe odavetve, s alkalmasok arra, hogy bámulatunkkal, ijedelmünkkel és rémületünkkel öszszekössék a részvét és érdekeltség ama mértékét, a melylyel minden élő, gondolkozó lényt tekinteni kell, s a mely nélkül minden más érzelm bűnre és gyöttelemeire fogna vezetni. De egy más dolog is van, a mit érintetlen nem hagyhatunk. A pokolból megyünk a paradicsomba, ama tartományba, a mely éppen oly gyönyörteljes, mint a

mily rettenetes a pokol, s a mely azoknak, a kik a valódi lángész egyetemességét nem ismerik, kétszeresen bámulatosnak fog feltűnni, meggondolván, hogy az ugyanazon szellemnek a teremtmése, mely az alvilágot alkotta.

A paradicsom és lakói a legnyájasabb egyetértésben vannak, s együtt oly csendes boldogság jelenetét mutatják, a mely valamint megnyugtató és enyhíti, úgy gyönyörködteti a képzeletet. Ádám és Éva, kiket Isten keze csak most alkotta s lehellete most elevenített fel, valamint arczok és alakjokon, úgy lelköken is az ő alkotójok értelmét, jóságát és boldogságát tükröztetik vissza. Új lételőkben megvan a harmatos reggel üdesége és békéje. Kielégítetlen és mocskotalan lelkeik ártatlan örömet találnak az ifju teremtésben, a mely körülök áradoz és mosolyog. Egymás iránti szerelmök mély, mert az ifju, ki nem fáradt, ki nem merült szívek szeretete az, a kik egymásban egyedül találják fel azon emberi tárgyakat, a melyekre vonzalmuk teljességét kiönthetik; és e szerelem mégis tiszta és vidám, mert ez a boldog lények szeretete, a kik a szenvedést még nevére sem ismerik, a kiknek ártatlansága a féltékenység és szégyennek nem csak zaját, de még gondolatát is kizárja, a kik paradicsomukat egymás karjaiban lelvén fel, alig álmodnak a jövőről, oly boldog jelenlételők! Nem akarjuk azt mondani, hogy első szüleinket irigyeljük; mert mi úgy érezzük, hogy az övéknél magasabb rendű boldogság is van, — boldogság, a melyet kül és bel ellenségekkel való harcz által nyerünk, az erő és erkölcsi győzelem boldogsága, az önzetlen áldozatok és messze kiterjedő szeretet boldogsága, a határtalan remény és „az örökkévalóságot bejáró gondolatok“ boldogsága. Mindazáltal van idő, midőn a fájdalomtól elnyomott, a munkában kimerült, a világ zaja miatt kifáradt, a vétek és gonoszság látásában megbetegült, szeretetében megsebzett, reményében megszégyenült és hitében megrendült lélek csaknem gálamb-szárnyak után eseng, hogy elrepülhessen, s „az árnyas lombok“ közé „a tavaszi légbe“, a „tövistelen rózsák közé“, és az Éden örömébe, szépségébe és csendjébe menekül. A paradicsom mély békéje s az élet viharai között való ellentét az, a mely oly ellentállhatatlan bájt ad e költemény negyedik és ötödik könyvének, hogy sokan inkább lemondának a két első könyvről minden magasztosságával együtt, hogysem ezektől megváljanak. Többször mondták, hogy angol nyelven nincs jó pásztori költemény. Szeretnék megkérdezni, melyik korszakban vagy országban

fújt a pásztorsíp oly édes hangokat, a milyenek Milton paradicsomából „a gyöngé szeliók illatos szárnyain“ felénk szállanak?

Nem tennénk eleget kötelességünknek, ha egy pár szót nem szólnánk arról, a mit méltán magasztaltunk, t. i. Milton verselésének öszhangjáról. Verseiben megvan a kifejezési teljességnek eredeti bája. Bennök a mélység, gyöngédség és fenség váltakoznak, de egyszersmind meg is felelnek az ő felfogása mélységének, gyöngédségének, vagy fenségének, és szoros viszonyban állanak a lélekkel. Miként Angelo Mihály, kiről azt mondják, hogy kezeiben a márvány hajlékonynya lett, úgy ő is, nyelvünket, a melyet az idegenek durvasággal vádolnak, arra az alakra hajlitja, a melyet tárgya kíván. Az édes és ünnepélyes hang minden kincse rendelkezésére áll. Azok a szavak, a melyek kisebb tehetségű emberek irataiban keményeknek és rossz hangzásuaknak tünnek fel, az ő költészetén át az öszhang teljével folynak. Nem kell a nyelv feletti eme hatalmat a Milton zeneértő fülének tulajdonítani. Ez az ő lelkének sajátja. Ez a lángelme adománya vagy gyakorlata, a mely mindarra rá tudja magát nyomni, a mit megérint, és saját forró érzelmeinek és gondolatainak megfelelő öszhangot talál vagy alkot a hangokban, mozgásokban és anyagi alakokban.

Milton költészetére tett észrevételeinket azzal a megjegyzéssel zárjuk be, hogy azt a komolyság jellemzi. Bár nagyszerű és többféle jeles tulajdonai vannak, még sem tárja fel a lángelmének mindazon sokneműségét, a mit Shakspeareben feltalálunk, kinek képzelődése most rémeket idézve elé, majd tündérekkel játszva, majd meg „a feltalálás legfelső egébe emelkedve“, egyformán bebarangolta az öröm, szépség és borzalom régióit. Milton sokkal komolyabb és eseménydúsabb időben született, sokkal veszélyesebb vitákban kellett részt vennie, és sokkal huzamosabban volt szüksége magasztos eszmékre és rugókra, mint hogy könnyű- és vídamszerű művek írására adhatta volna magát, még akkor is, ha elméje fürgébb és játszibb lett volna. Azonban a Milton költészete, habár természeténél fogva komoly, mindazáltal mindig egészséges, világos és erőteljes. Nincs benne semmi sötétes. Ő nem gyönyörködött abban, hogy az életet fekete színekkel fesse; mert ő tapasztalásból tudta, hogy a léleknek tehetségében áll a szerencsétlenséget az erkölcsi erő és diadalmaskodó erény forrásává, táplálékává változtatni. Irataiban sehol sem találjuk fel azt a nyögdécselő érzélgést s a beteges érzelemnek azon tulzásait, melyek az

újabb költészetnek tetemes részét oly elpuhítóvá teszik. Ő ha nem vidám is, de nem törött lelkü. „L' Allegroja“ azt bizonyítja, hogy ő teljesen ismerte a természet kies és derüs kilátásait; s „Penserosojából“, a melyben kedve és módja lehetett volna homályos képek öszszehalmozására, azt látjuk, hogy legszomorubb képei, miiket ő a teremtésről vett, olyanok, a melyek csak mély érzelemnek vagy emelkedett szemlélődésnek lehetnek ihletései.

Milton költészetéről az ő prózájára térünk. Örvendünk azon, hogy a por kezd eltakarodni az ő prózai iratairól, és hogy a közönség kezdi átlátni azt, a mit az avatottak rég tudtak, hogy oly helyek vannak ezekben, a melyek alig állanak alább az ő legjobb költői műveinél, s hogy ezeket általában ugyanaz az életerős szellem jellemzi, mely „az Elvesztett Paradicsomot“ alkotta. E munkáktól az emberek figyelmét némely ellenvetések vonták el, a melyekre némi észrevételt fogunk tenni.

Először is azt hozták fel az ő prózai iratai ellen, hogy irányuk nehéz és homályos, teli levén közbe szúrt mondatokkal, áttételekkel és latinismussal; hogy hosszadalmas körmondatai kimerítik és kifárasztják a lelket, s igen gyakran csak zavaros és tisztátalan fogalmakat nyujtanak. Nem akarjuk tagadni, hogy e vádoknak némi alapja van; de nekünk úgy tetszik, hogy ezek nagyon tulzottak; s ha tekintetbe vesszük, hogy Milton irányának nehézségei majdnem bépecsételt könyvvé tették az ő prózai iratait, akkor csak fájlalhatjuk az újabbkori olvasók úrias fitymálkodását és elpuhultságát. Tudjuk, hogy az irálynak fényes tulajdonai az egyszerűség és tisztaság; de ezeknél sokkal nemesebb és fontosabb tulajdonai is vannak, melyek: az erőteljesség és gazdagság, ezekben pedig senki sem multa feljül Miltont. Nem az a legjobb irány, mely az olvasót legkönnyebben és leghamarább birtokába helyezi az író meztelen gondolatainak, hanem az, a mely egy nagy elme legigazabb képe, s egy mély és emelkedett szellem érzelmeit és eszméit egész teljökben közli, s legmeszszebb juttatja a mások lelkeibe. Hogy valakinek irálya általánosan érthető legyen, még nem a legnagyobb érdem. A nagy szellem önmagát sértő erőszak nélkül nem szabhatja magát a közönséges, szenvedőleges olvasók felfogásához. Annak természetes mozgása szabad, merész és méltóságteljes, s nem volna szabad azt kívánni, hogy e tulajdonokról lemondjon azért, hogy a tömeg lépést tarthasson vele. A gazdag lélek igen természetesen hosszú mondatokban fog árá-

dozni, és midőn az ihletés pillanatában eszmék és képek nagy bősége halmozódik össze bensejében, gyakran ragyogó zavarosságban önti ki azokat, a mely elkábitja a közönséges olvasókat, a rokon szellemeket pedig lánggra gyújtja. Vannak iratok, a melyek feületességöknél fogva tiszták. Nem kell azt várnunk a tengertől, hogy oly átlátszó legyen, mint a csendes szárazföldi patak. A mi minket illet, mi tán felette igenis szeretjük a könnyű olvasmányt, főleg pihenési óráinkban; azonban azt is szeretjük, ha tehetségeinket mester-szellemek foglalkoztatják. Mi gyönyörködünk a hosszú mondatokban, a melyekben valamely nagy igazság, több mondatra tagolás nélkül, a maga teljes mértékviszonyaiban előterjesztve, különböző képek gazdagságával világosítva, ragyogó nyelven van előadva, s úgy foly mint egy áradt folyó, fület és lelket egyiránt megtöltvén fenséges öszhangjával. Az ily mondatok becses és nemes nyilatkozatai a nagy és messze látó szellemnek, a mely egy pillantással végtelen gondolat-mezőt fog fel, miként a természetes szem egy pillanatra messzire belátja a nagyszerűséget és szépséget. Nem szeretnők azonban, ha minden mű ily jellemű volna. Legyen bő készlete a közönséges értelemnek is. Hadd „szállítsák le” oly tisztelt nevű írók, mint Addison, „a bölcsészetet az égből a földre”. De teljesítse magasabb rendű feladatát a lángelme is, az által, hogy az arra előképzett szellemet a földről az égbe emeli. Azt semmi törvénynyel nem kell megszorítani, mert ő maga magának legjobb törvénye. Engedjétek őt saját nyelvén beszélni, a maga füléhez való hangokkal. Ne tegye félre saját természetes tartását, vagy ne törpítse el magát azért, hogy a körülálló tömeg felfoghassa. Ha most nem értik is meg és a kor izlésének nem tesz szik, helyezzen nemes bizalmat más korszakokba, s szóljon jós igéket, a melyeket a jövő fejtend meg. Mi nem csupán Milton igazolásáért tettük ez észrevételeket, hanem azért, mert úgy látszik, hogy korunk ezt megkívánja. Félünk, hogy az irodalom igenis népszerű kezd lenni. Az egész társadalom olvasóvá kezdett válni, s mi ezen szivünk-ből örvendünk; azon is örvendünk, hogy oly sok jeles tehetség foglalkozik azzal, hogy a tudományt és ismeretet mindenki előtt hozzáférhetővé tegye. Mi az értelmesség általános kiterjedését a jelenkor legszebb vonása gyanánt üdvözljük. Azonban a jó és rossz soha sincsenek elkülönítve; s az olvasók tömegének az az egyik rossz eredménye, hogy a tehetséges emberek igen is nagyon törekednek azon, hogy a tömegnek tessenek, s a népszerűség jelen örömkialtá-

sát elébb becsülik a dicsőség istennőjének ama kevésbbé zajos, de mélyebb, áthatóbb szavánál, a mely minden jövő korszakban visszhangzik, s tisztábbá és hangosabbá lesz.

Most a Milton prózai iratai ellen felhozni szokott ellenvetések sokkal fontosabbikára térünk, arra tudniillik, hogy azokat párt-szellem, goromba megtámadások és vitázó élesség jellemzik; és itt készek vagyunk kimondani, hogy vannak e munkákban oly helyek, a melyeknek kitörlését az ő jelleme minden bámulója a legörömes-tebb óhajthatná. Miltonnak felhozott élessége a személyes és közös ellenségek irányában nyilvánult. Az előbbiek, mint Salmasius és Morus, nem is érdemeltek szájalmat. Ezek rágalom-árt szórtak az ő mocsoktalan jellemére, s őt a legfeketébb vétkekkel s a legaljasabb érzülettel vádolták. Ehez még azt is hozzá tehetjük, hogy Milton korának szelleme és modora igazolta az ily megtámadók ellenében a visszatorlást, melyet a mai kor udvariasabb, s szeretjük remélni, keresztényibb szelleme el nem tűr. Azonban nem akarunk e részben neki szószólóivá lenni. Milton korának fölibe emelkedvén, s nagyszerű erények öntudatával birván, neki valamint saját korára, úgy a jövő időkre nézve is a keresztény egykedvűség mintaképeül kellett volna szolgálnia. A mi nyilvános ellenségeit illeti, a kiket ő megtámadott, — ezek alatt értvén az egyházban és államban levő kényurakat s megromlott intézményeket, melyek a polgárháborut előidézék: az ő iratainak általános hangulata, ámbár erős és durva, mindazáltal olykori hevessége daczára is, nem lehet hogy őt a polgári és vallásos szabadság barátai előtt nagyrabecsültté ne tegye. Ez a szabadság veszélyben forgott. A nagy roszaik fenmaradásukért vívtak, s ezeket csak nagy hatalommal lehetett megtörni. Milton érezte, hogy végtelen fontosságú érdekek voltak veszélynek kitéve; s ki vádolná őt azért, hogy nagy lelkének egész erélyével csatlakozott hozzájuk, s azokat tűzzel és hévvel védelmezte? Nem szabad félreértenünk a keresztényi jótékonyságot, mintha ennek csak egy szava volna, t. i. a gyöngéd kérés. Az átható és rémületet okozó hangon is szólhat. — A mi világunkban szüntelenül foly a harcz a jó és rossz közt. Az emberi természet ügyének mindig harczolni kell ellenségekkel. Minden előhaladás egy-egy oly győzelem, a mely küzdelmek árán van megnyerve. Az az igazság különösen áll azokról a nagy korszakokról, melyek az államban és vallásban támadt forradalmak által tűnnek ki, s a melyektől fogva a szellem leggyorsabb mozgalmait számítjuk, hogy

azokat küzdelem tüntette ki. Ilyen formán a keresztény vallás meg-
rázta a világot, s viharok közt nőtt nagyra. A Luther reformatio-
ja jel volt egy egyetemes harcra. S a szabadság mind két világ-
ban oly ellenszegülésre talált, a melyen csak halhatatlan erélye ál-
tal győzedelmeskedett. A gondolat nagy erejével és az érzelem fen-
költtségével megáldott emberek különösen fel vannak hiva ily kor-
szakokban, a rosszal való harcra. Ők mintegy saját lelkök fön-
ségében és nemes vágyódásaikban hallják az istenség szózatát; s
igy megbizva, s az igazság és szabadságért való szenvedélyes buz-
galom tüztől égve, az erkölcsi boszankodás erélyével fognak szó-
lani, és őket nem kell a közönséges idők köznapias szellemeinek
mértékével mérni. A természetöknél fogva gyöngéd és félénk, az
őszinte de aszszonyos erényű emberek hajlandók merészebb és ke-
ményebb szellemeket erőszakosoknak, zavargóknak és szeretetlenek-
nek tekinteni; és vádjok nem is lesz egészen alaptalan. De a fo-
gyatkozások és igazságtalanságok mély érzete, mely az ellenök va-
ló folytonos harcra szükséges, s a mely Istennek az emberekhez
küldött leghatalmasabb követeit jellemzi, nem szólhat gyöngéd és
szelid hangokon. A mélyen megindult lélek erélyesen szól, s úgy
kell szólania, hogy nemzeteket mozditson meg és rázzon fel.

Előadtuk e megjegyzéseinket, mert azok kiválólag alkalmaz-
hatók Miltonra. Ő az emberi természetet tisztelte és szerette, s
annak nagy érdekeihez akkora hévvel [ragaszkodott, a milyenre
csak ily lélek alkalmas. Ő ama korszakok egyikében élt, a melyek
a jövő évszázak jellemét meghatározzák. Kedélyét a veszély jelen-
léte a legbensejéig felrázta. Ő a harc tüzeiben élt. Hogy lelkének
heve néha túllépett a bölcsesség és szeretet határain, s igaztalan
megtámadásokat követett el, azt látjuk és sajnáljuk. De lelki fön-
sége és tisztasága az ő legkeserűbb megtámadásai közül is előtör.
Mi mégis látjuk a nemes természetet. Látjuk, hogy nála igazság
és szabadság iránti szinlelt szeretet nem szolgált az önzés és go-
noszság takarójául. Ő valóban tisztelte és szerette a meg nem rom-
lott vallást és szellemi szabadságot, s legyen azért az ő neve be-
írva ezek leghivebb harcosai közé. Milton elbeszélte nekünk az ő
saját nemes irányában, hogy ő akaratlanul, s csak kötelességéről
való mély meggyőződéssel bocsátkozott a püspökség feletti nagy
vitájába. Az „Egyházi kormányzat alapja“ című műve második
könyvének bevezetése mutatja az ő lelkének e tárgygyal való ko-
moly foglalkozását, egyszersmind legjobban igazolja őt ama vád el-
lenében, a melyet mi most vissza akarunk útasítani. Ő így szól:

„Valóban minden jó és békeszerető emberre nézve, a dolog természeténél fogva, valami igen kellemetlen dolognak kell lenni, hogy ezerek nyugalmanak háborgatója legyen; kétségkívül sokkal örömetesebb lenne ő öröm és béke hírnöke, mi céljához képest sajátképpi hivatása is az egész emberiség közt, nem pedig az, hogy az emberiség valódi boldogságának ellene álljon. De midőn Isten azt parancsolja, hogy vegye kezébe a trombitát, s fujjon egy bús vagy harsogó nótát, akkor az embernek nem áll hatalmában az, hogy mit mondjon, vagy mit hallgasson el. . . . Én előre látom azt, hogy ha az egyház nehéz elnyomatásnak lenne kitéve, s Isten tehetséget adott volna nekem arra, hogy én az alatt amaz ember ellen lépjek sorompóba, a ki ily gonosz tények oka; vagy ha az egyház onnan feljülről a hű emberek szorgalmára és bátorságára nyert áldás által szomorú helyzetét jobbra változtatná, a nélkül, hogy én legkevesebbé is támogatnám és előre segitném azzal a kevés tehetséggel, a melyet Isten ez idő szerint nekem adott; — előre látom, milyen leverő, dorgáló szavakat hallanék én magamban egész későbbi életem alatt: „Te félénk és hálátlan, az Isten egyháza most ismét ujjongó ellenségei lábai előtt fekszik, és te jajgatsz? mi köze annak veled és a te jajgatásoddal? Midőn ideje lett volna, egy szótagot sem tudtál kimondani az ő felsegállítására mindabból, a mit olvastál és tanultál. És pedig más emberek veritéke elég nyugalmat és üres időt szerzett neked a te magános elmélkedéseidre. Ha egy csekélyszerű tárgyat fel kellett ékesíteni és szépíteni, akkor te birtál egy férfiú szorgalmával, képességeivel és nyelvével; de midőn Istennek és az ő egyházának ügyét kell vala védelmezned, mely célra nyerted azt a nyelvet, a melylyel birsch, Isten figyelemmel várta, ha vajjon meghallhatja-e a te szavaidat az ő buzgó szolgálói közt; de te néma voltál, mint egy állat; légy azzá ezután, a mivé állati hallgatásod tett. . . . Most azonban láthatják, minő előjogot nyertem e kis igyekezet által a jó emberekkel és szentekkel együtt, t. i. ha az egyház szenvedne, szabad nekem az ő szomorú helyzete felett sajnálkoznom, míg azok, a kik az ő érdekében semmit sem tettek, nem részesülnek abban a szerencsében, hogy a kesergők között lehessenek. De ha az egyház hanyatló fejét felemeli és virágozni fog, akkor birtokomban lesz az öröm kiváltságlevele és élvezésjoga a magam és örököseim részére, azok közt, a kik annak érdekében valamivel többet tettek a jóllét kívánásnál“.

„A mi tehát ezt a főpapsággal való ügybajt illeti, a melynek érintése anynyira nincs inyére és oly nyugtalanítóan tűnik fel némelyeknek, én, azok után, a miket mondtam, tán megérdemlem, hogy a kegyes olvasók higgyék el nekem, miszerint nem irigységből, nem is haragból kezdtem e vitához, hanem csupán lelkiismeretem sugallatából, és azon óvzkodó féle-

lemből, nehogy kötelességem mulasztása ellenem szólaljon akkor, a midőn békés óráim gyümölcseit óhajtanám elrakni“. — I. köt. 139—124. l. *)

Ezután beszél azon nagy költői tehetségről, a melynek bírásáról teljes öntudata volt s a melyet ő minden áron művelni törekedett. Erről ily fellengző szavakban fejezi ki magát:

„E tehetség, bárhol legyen is található, Istennek fensőbb szerű adománya, a melylyel ő ritkán ugyan, de mégis keveseket minden nemzetben megajándékoz, habár legtöbbször visszaélnek vele; ennek megvan az az ereje: hogy egy nagy népben az erény és közműveltség magvait elhíntse és fejlessze, a lélek izgalmait és háborgásait eloszlassa és az érzelmeket helyesen hangolja; hogy Isten mindenhatóságának trónját és rendeleteit magasztos énekekkel dicsőítse, valamint azt, a mit ő munkál és megfoghatatlan bölcsesége által megenged történni az ő egyházában; hogy megénekelje a vértanúk és szentek diadalmas harczát, igaz és kegyes nemzetek dicső tetteit és győzedelmeit; a kik hitöktől ihletve, bátran küzdenek Krisztus ellenségei ellen; hogy sirjon a birodalmaknak és államoknak Isten igazságától és helyes imáadásától való általános elszakadása felett; végre, hogy mindazt alaposan, értelmesen és szívrehatólag előterjeszse és leírja, a mi a vallásban szent és magasztos, az erényben szeretetre és tiszteletre méltó, a mi részvétünket és bámulatunkat felkölti a külszerencse minden változásaiban, vagy az emberi lélek és gondolatok benső világának hullámozásában“. — I. köt. 145—146 lapok.

Ezután érintvén, hogy ő egy nagy költői művet tűzött maga elébe, „egy művet“, mely, ugymond:

„nem-lehet az ifjúkor hevének, vagy a bor gőzének szüleménye, mint az, a mely valamely köznapias műkedvelőnek tollából, vagy rimfaragó élősdinek mohó éhségéből halomra foly, és a mely nem is Mnemosyne asszony-ság és az ő Syren leányainak segítségül hívásával kivihető, hanem amaz örök szellemhez emelt buzgó ima segélyével, a ki a szólás és ismeret gazdagságát osztogathatja, s oltárának megszentelt tűzével küldi el szeráfjait, hogy megillessen és tisztítsa azoknak ajkait a kikét neki tetszik“. — I. köt. 148. lap.

Ezután bezárja egy helylyel, a melyben kimutatja, hogy minő okokból hagyott fel ez előtte kedves tanulmányaival, hogy az akkori vitákban részt vehessen.

*) „The Reason of Church Government“ 2-ik könyvébe való bevezetés; az „A Selection from the English Prose Works of John Milton, Boston. 1826“, I. köt. 137 stb. lapjairól, a honnan minden idézet véve van.

„Remélem, hogy ezzel egyszersmind kimutathattam, mily akaratlanul tudom elviselni a fennebb előadottaknál nem kisebb reményeim utáni törekvésem félbeszakítását, s hagyom el a vidám és meghitt gondolatokkal táplálkozó nyugalmas és kellemes magányt, hogy a zajos és éles viták tengerére szálljak, a midőn én az igazság fényes arcát csak az imént szemléltem vala gyönyörködtető tanulmányok csendes és nyugodt légkörében. De volna bár az a legalsóbb rendű szolgálat, ha Isten az ő titoknoka — a lelkiismeret által teszi azt feladatommá, szomorú dolog volna reám nézve, ha visszahuzódnám, különösen most, midőn minden ember felajánlja szolgálatát, hogy támogassa és könnyebbitse az egyházat nehéz munkáiban, a melynek szolgálatára szüleim és barátaim akaratából, gyermek koromban, én is szánva voltam, míg saját határozatomból, érett korra jutva és észrevéve azt, hogy minő zsarnokság hatott bé az egyházba, úgy, hogy a ki pap akar lenni, annak alája kell írnia saját rabszolgaságát, s esküt tenni reá, a melyet, ha csak igen tág lelkiismerettel nem birt. nem lehetett volna, a nélkül, hogy vagy éppen hamis esküt tegyen le, vagy önnön hitét megsemmisítse; minélfogva én feljebb becsültem a feddhetetlen hallgatást a szónoiki szent hivatalnál, a melyet szolgasággal és hamis esküvel kell megvásárolni és elkezdni“. I. köt. 149. l.

Ezek a helyek, a melyek Milton lángelméjével és lelki nagyságával tele vannak, megmutatják nekünk azt, hogy ő minő befolyások alatt és indokokból írta prózai műveit, egyszersmind könnyebbitik némely helyek megmagyarázását, a melyek, külön véve, igazolhatnák, hogy neki zabolátlan, mérges és haragos természetet tulajdonítsunk.

Miltonnak leghiresebb prózai műve az ő „Areopagitica-ja“, vagy a korlátlan sajtószabadság érdekében írt beszéde, valóban nemes mű, a szabadságnak becses kézikönyve, és fegyvertára az ember legfelsőbb rendű előjoga — szellemi szabadsága — halhatatlan fegyvereinek. Az ő „Anglia reformatiójáról“, és az „Egyházi kormányzat alapjáról“ írt művei a legfontosabb theologiai értekezések, a melyeket az ő életében kiadtak. Ezek voltak az ő legelső prózai szerzeményei, a melyeket ő nagygyorsan vetett papírra, minélfogva ezeket az irány szempontjából hiányosbagnak lehet tekinteni, bármely más iratainál. Azonban ezek, minden hiányaik mellett is, gazdagok erős és emelkedett gondolatokban, s erőteljes és sikerült kifejezésekben. Főhibájok abban áll, hogy az irányuk nem egyenlő, gyakran egy hangból az ellenkezőre átszökellő a behatások harca és ellentéte miatt, a melyek alatt írt. Gyakori dolog, hogy gazdag

lángelméje ugyanazon mondatban, pompás képeket és kifejezéseket adván elé, hirtelen mély megvetéssel fordul ellenei ellen, irányának szépségét gúnynyal és oly lealacsonyító hasonlatokkal vegyítvén, a melyek egyáltalában nem illenek össze annak általános hangjával. Ez okból s részint gondatlansága miatt, prózai iratainak némely hatályos helyei éktelenítve vannak méltatlan czélzások és kifejezések egybe nem illő vegyüléke által. Az „Anglia reformatiojáról“ czimű munkája végén a fő lény segítségül hívásában és imádásában tör ki. Ebből közlünk egy helyet, a mely figyelemre méltó ujjmutatást ad arról, hogy ő kora ifjuságától fogva valami nagy költői művön gondolkozott, s a melyben a gondolat és nyelvezet azon nagyszerűségének teljes reményével biztat, a mely az „Elvesztett Paradicsomot“ jellemzi. „Kezeit a kegyelemnek és örökkévalóságnak ama királyi székhéhez felemelvén, a hol kegyelemnél és menedéknél semmi sem áll készebben a segítségért esdő halandók inségének enyhítésére“, s kérvén Istent, hogy vigye tökéletességre az Angliában megkezdett polgári és vallásos megszabadítás munkáját, így folytatja:

„Akkor, a szentek magasztaló dicséretei és hallelujái közt, tán meghallgatásra talál valaki, a ki új és fenséges mértékben magasztos hangokkal áldozik, hogy megénekelje és dicsőítse a te isteni kegyelmedet, és ez országban minden időben tasusított csodálatra méltó ítéletidet, a melyek által e nagy és harcziás nemzet az igazság buzgó és állhatatos gyakorlatára megtaníttatván, s elhánnya magától régi vétkeinek rongyait, teljes lelkéből ráadja magát arra a felemelő és boldog pályafutásra, melynélfogva a legjózanabb, legbölcsebb és legkeresztényebb népnek találtassék ama napon, midőn Te, örökkévaló és rövid időn várt király, kinyitod a fellegeket, hogy a világ különböző birodalmait megitéld, s a kegyes és igaz köztársaságoknak nemzeti tisztességeket és jutalmakat osztogatván, véget vetsz minden földi zsarnokságnak. kihirdetvén az égben és földön a te egyetemes és szelid uralmadat; a hol azok, a kik tetteik, tanácsaik és imáik által komolyan munkálták a vallás és hazájok közjavát, kétségkívül meg fogják nyerni a boldogok alsóbb osztálya felett, az ő dicsőséges czimeik mellé még a birodalmak, uraságok és trónok királyi adományát, s boldogító látomásaikon túl a végetlen örökkévalóság körébe jutván, örökre elválaszthatatlanul kezét fognak az örömmel és boldogsággal“. — I. köt. 69—70 l.

Nincs időnk arra, hogy Milton politikai értekezéséről szóljunk. Bezárjuk tehát az ő prózai irataira tett megjegyzésünket avel, hogy mi ezeket mindazoknak ajánljuk, a kik a nagy szépségekben, a nagy hibák mellett is, gyönyörködni tudnak, s a kik az angol

nyelvnek terjedelmével, erejével és gazdagságával meg akarnak ismerkedni; még inkább ajánljuk azoknak, a kik keblökben az érzelmeknek fenségét és a szabadság kiolthatatlan szeretetét táplálni óhajtják. Ez iratokon rajta van ama pecsét, mely által a lángelme a maga termékeit a tudósság és izlés munkáitól megkülönbözteti. A geniusnak vagy lángelmének nagy és elhatározó bizonyítéka, hogy ő mások lelkeiben erőt támaszt. Nem csak ismertet nyújt, hanem erélyt is ébreszt. Vannak szerzők, — s ezek közt Milton a legelső helyen áll, — a kikhez midőn közeledünk, érezzük, hogy szellemileg erősödünk. Ezekről „erény árad szét“. Nem azért látunk tisztábban, mert a tárgyak új világításban tűnnek fel; hanem azért, mert látásunk erősödött. Néha a genius által kimondott egyetlen szó mélyen béhat a szívbe. Egy jel, egy gondolat, a kifejezésnek bizonyos kimagyarázhatatlan finomsága többre tanít minket annál, a mit kevésbbé tehetséges emberek munkáiból merítünk. Nem azokat a könyveket kellene nekünk főképpen tanulmányoznunk, a melyek az ismeretek legnagyobb gazdagságát foglalják magukban, hanem azokat, a melyek bennünk a szerző értelmi ereje iránt rokonszenvet ébresztenek, s a melyek által egy nagy lélek mintegy sokszorozza magát az olvasókban. Miltonnak prózai munkáit, ha nem hasonló mértékben is, ugyanazon fel-emelő erő hatja át, a mi költői műveit, s gazdagon megjutalmazák azokat, a kik fogékonyak az ő befolyása iránt.

Félben hagyjuk már Milton iratait azért, hogy néhány észrevételt tehessünk az ő erkölcsi tulajdonaira. Erkölcsi jelleme szintoly erősen kitűnik, mint értelmi természete, s egy szóval lélekfönségnek nevezhető. Ez öszhangban állott az ő költészetével. Ő szenvedélyesen szerette a nagyobb szabásu, fensőbb tekintélyű és méltóságu erényeket, s ifjúkori lelke az ember tökéletesítése felletti elmélkedésekkel táplálkozott. Az erényre való törekvésének ez eleyen képét látjuk egy levélben, melyet harmincz éves kora előtt egy olasz barátjához irt, s melyet Hayley lefordított.:

„Egyéb dolgokra nézve mit rendelhetett Isten számomra, azt én nem tudom; azt azonban tudom, hogy ha ő valakinek keblébe erős szeretetet oltott az erkölcsi szépség iránt, azt az enyémbe belé oltotta. Ceres nem kereste, a mesében, nagyobb buzgalommal leányát, mint én éjjel és nappal a tökéletesség eszméjét. Innen a hol csak oly embert találok, a ki a köznapiság hamis tiszteletét megveti, s elég bátor érzelmeivel, szavaival és magaviseletével arra törekedni, a mit nekünk a legfőbb bölcsesség minden idő-

ben legjelesebbnek tanított, én bizonyos szükségszerű ragaszkodásnál fogva egyesülök vele; s ha a természet vagy sorsom akkora befolyással lesznek is reám, hogy minden törekvésem és munkálkodásaim daczára sem tudok az érdem és tisztesség eme magaslatára felemelkedni, mindazáltal az ég és a föld minden hatalma sem fog engemet megakadályozni abban, hogy tisztelettel és szeretettel ne tekintsek azokra, a kik e dicsőséges célhoz eljutottak, vagy eljutások sikerültnek látszott“.

„Comusát“ huszonhat éves korában írta, s midőn e jeles munkát olvassnk, nem anynyira azon bámulunk, miként szállott le reá oly ifju korában a költészet egész lelke, mint inkább azon, mily nagyon áthatotta, megragadta és felemelte ifju lelkét az isteni erénynek komoly szépsége, „sugárzó világa“, legyőzhetetlen ereje és égi békéje. Ő az erkölcsi tisztaságot és fönséget nem csak saját magáért tisztelte, hanem úgy is, mint a mely az értelmet, s különösen a költészet fönségesebb törekvéseit megihleti. „Én meggyőződtem“, így szól szokott nemes irányában, —

„Én meggyőződtem, hogy annak, a ki nem akarja magát azon reménytől megfosztani, hogy később helyesen írjon a dicséretre méltó dolgokban, magának valódi költeménynek kell lennie; azaz, a legjobb és legtisztéletreméltóbb dolgok öszszetételének és mintaképének, nem merészkedvén hős szívü férfiak és hires városok dicsőségét megénekelni, ha csak magában nem tapasztalta és gyakorolta mindazt, a mi magasztalásra méltó“. — I. köt. 237, 283 l.

Munkáiból látjuk, miként ő sokoldalú olvasottságát arra használta, hogy önmagában ezt az erény iránti tiszteletet kiképezze. Az ő kor története, Plató fenséges szemlélődései, s a lovagkor hősi önodaadása, mind egyesítették befolyásukat a próféták és apostolokéval, hogy őt kész hódolattal örökre hozzá bilincseljék ahoz, a mi az ember jellemében nagyszerű, nemes, és szeretetreméltó. E tekintetben egy nevezetes helyet idézünk az ő ifju koráról értesítő elbeszéléséből:

„Átadtam magamat aztán ama fellengző regéknek és románczoknak, a melyek ünnepélyes dalokban a lovagrend tetteit sorolják elé, mely a mi győzelmes királyainktól alapítva, azóta az egész kereszténységben elhíresedett. Én minden lovag esküjéből azt olvastam, hogy ő legjobb vérének, vagy szükség esetében életének feláldozásával is védelmezni fogja a szűzek vagy hölgyek becsületét és tisztaságát; a honnan azt is megtanultam, mily nemes erénynek kell lenni a tisztaságnak, a melynek védelmére oly

sok derék, élete feláldozása árán is, esküvel szentelte magát. . . . Ugy, hogy ezek a könyvek is, a melyek sok más emberre nézve a könnyelműség és feslett élet rugói gyanánt szolgáltak, — én nem tudom elgondolni, hogy miként, hacsak nem isteni kegyelemből, — a mint ön hallotta, reám nézve az erény szeretetére és állandó követésére megannyi ingerlő eszköznek bizonyultak be“, — I. köt. 238, 239 1.

Miltonnak minden szokása finom és önmegtagadó jellemről tanuskodott. Midőn elvtelen rágalmazói őt kicsapongó szokásokkal vádolták, ő maga ekként ad számot reggeli óráiról:

„Azok a szokott reggeli mulatóhelyek ott vannak, a hol lenniök kell, otthon; nem aluva, vagy valamely rendetlen lakoma túlterheltségeit emésztve töltöm én időmet, hanem felkelve és tevékenységben — télben, gyakran még mielőtt a harang az embereket munkára vagy imára szólítaná; nyárban, a hányszor csak lehet, az első éneklő madárral, vagy nem sokkal később, hogy jó írókat olvassak, vagy olvastassak mindaddig, míg figyelmem kifárad, vagy emlékező tehetségem egészen meg van terhelve; ekkor aztán hasznos és nemes munkákkal szilárdítom a test egészségét és erejét, hogy az vidáman, tisztán, minden nehézség nélkül viseltessék engedelmességgel a lélek, a vallás ügye és hazánk szabadsága iránt, midőn ép testben erős lélekre van szükség azért, hogy szilárdan megállja helyét és inkább elessék a maga őrállásán, mint lássa a mi protestáns szabadságunk romlását és egy rabszolga élet rendszerét“. I. köt. 233. 1.

Hosszasan időztünk Milton erényeinek szigorú és emelkedett voltánál, nem azért, mert e tárgy minket érdekel, hanem azért, hogy megszégyenítsük és elhallgattassuk azokat, a kik a geniust a vétek szószólójává teszik, s azt a szent tüzet, a melyet Isten bennök táplál, arra használják, hogy az emberek szenvedélyeit feltűzeljék s egy alávaló érzékiségnek szolgáljanak.

Mi Milton lelkének nagyságát abban látjuk, hogy ő a szabadsághoz hűn és rettenthetetlenül ragaszkodott. A szabadság minden alakjában és ágaiban kedves volt előtte; de különösen drága volt előtte a gondolat, a beszéd, a lelkiismeret és isteni tisztelet szabadsága, az igazság keresésének, vallásának és terjesztésének szabadsága. A közönséges politikusok szabadsága, mely az emberek külső jogait védelmezi, s a birtok és külső javak szerzésének akadályait elhárítja, elenyészik ama szabadság előtt, a melyért Milton élt és kész volt meghalni. Ő azt a zsarnokságot gyűlölte leginkább, mely a társadalom szellemét és erkölcsi erejét összetörte. Az intézményeknek, a melyeket ő megtámadott, az volt a

leggonoszabb alakja, mely a lelket elbékózta. Ő érezte magában, hogy az emberi lélekben benne van a folytonos fejlődés elve, hogy az természeténél fogva kiterjedésre törekszik és haladásra van teremtvé, s ő minden lánczot szét kívánt törni, hogy az növekedő buzgalommal és sikerrel futhassa meg az igazság és erény pályáját. A szellemi és tisztább szabadsághoz való eme ragaszkodás, a mely őt a leghevesebb harczokban sem hagyta el soha, sokat tett arra, hogy az ő lángelméjét, képzelőtehetségét, izlését és értelmességét védje a nyilvános állásnak és a pártok dühének senyvesztő és rontó befolyása ellen. Ez költői színezetet adott a politikának, s magasabb tekintetet a köztársaság érdekében tett szolgálatának. Az a tény, hogy Milton ama viharos napokon és a hivatalos pálya kísértetei közt is romlatlanul megtartotta kitűnő tehetségeit, nem közönséges nagyság bizonyága. A politika, habár bizonyos hatáskörben tevékenynyé, élessé és találékonynyá teszi is az értelmet, mindazáltal kioltja belőle az egyetemes igazság szomját, megbénítja az értelmet és képzelődést, megrontja a lélek őszinteségét és egyszerűségét, megrendíti azt az erény iránti bizalmat, mely az emberszeretetnek és nemes áldozatoknak alapjául szolgál, s a hideg okosság önzésében végződik. Milton oly forradalmat élt át, a mely legvégső fokozatain és kimenetelében különösen alkalmas volt arra, hogy a lelkesedést elfojtsa, a remény álmoképeit eloszlassa s az erény erejének valódisága iránt kétséget támaszson; és mégis, mindezek daczára, ifju korának buzgalma, erkölcsi érzelme és lelkesedése sértetlenül, sőt emelkedetten bontakozott ki a megpróbáltatások közül.

Mielőtt Milton szabadság iránti szeretetének szemlélését felbehagynók, meg kell még emlitenünk, hogy ő „Az angol nép Védelme” című művét akkor írta, miután orvosai előre határozottan tudatták vele, hogy megerőltetése teljesen meg fogja fosztani szemé világától. Élettörténetének e mozzanatáról való emlékezése egy rövid költői ömlengésben sokkal jellemzőbb, hogysem el lehessen hallgatni. Ez barátjához Skinner Cyriac-hoz van intézve, a kire, a mint látszik, az újabbi időben felfedezett „A keresztény tan feletti értekezés” című művét bizta volt.

„Több éve már Czirjék, hogy e szemek,
Bár mindenik ép, világosnak tetszik,
A fény mivoltát is majd elfelejtik;
S a látérzék kihalt tekéinek

Nap, hold és csillagok nem fénylenek.
 De nem panaszkok. Bár felhők elrejtik
 A szép eget, de szívem meg nem ejtik,
 Hitem köszirtjén meg nem rettenek
 A vészdagálytól. Hát mi támogat
 S emel fel engem a bús éjszakában,
 Kérded barátom? a jó öntudat,
 Hogy a szabadság legnemesb harczában
 Vesztém a drága fényt; e gondolat
 Enyhitne mindig, jobb vigasz híjában“.

XXII. Sonnet

Miltonnak léleknagyságát látjuk azokban a körülményekben is, melyek közt az „Elvesztett Paradicsomot“ írta. Ő ezen művét nem kedvező anyagi helyzetben, nem tisztesség és diadalok közepette írta, hanem mostoha sorsban, elhagyatottság, s a világ szerint, gyalázat állapotában. Az ügy, a melylyel magát azonosította, megbukott. Barátai szétszórva, a szabadság lábbal tiporva, s legbuzgóbb hive, gúny tárgya a diadalmaskodó királpártiak között. Azonban a valódi nagyságnak előjoga, hogy magát a szerencsétlenségben megdicsőíti, s nagy vállalatokat gondol ki és létesít a veszteség alatt. Milton, külhelyzetében megbukva, vaksággal sujtolva, legszebb reményeiben csalódva, jellemző erélylyel adta rá magát a szellem legmagasztosabb munkájára, vigaszt keresve önmagának nagy gondolatokban, fényes alkotásokban, s ama prófétai bizalomban, hogy bár kora mellőzi is, mindazáltal műveiben egy jobb kor nemes szellemeivel való egyesség és közösség kapcsán munkált. Nekünk örömünk telik őt magányában és utolsó éveiben szemlélni. Ő a mellette elhaladó szemlélő előtt elesettnek és elfeledettnek látszott, s vakságát isten ítélete gyanánt vetették szemére. De ha meg volt is fosztva szeme világától, ő mégis világosságban élt. Benső szeme áthatolt az egyetemes természetben, s képzelődése arra a napnál fényesebb sugarakat derített. Előtte nyitva állottak az ég, a pokol és a paradicsom. Meglátogatta az elmúlt időket, s maga körül hajdankori bölcseket és hőseket, prófétákat és apostolokat, bátor lovagokat és szellemdús dalnokokat gyűjtött. A mint előre nézett, tekintete előtt a szabadság korszakának napja derült és kelt fel, s úgy érezte, hogy ő annak oly szellemi örökséget hagyományoz, „a mely el nem hervad“, sőt élni fog a legkésőbbi nemzedék emlékében, tiszteletében és szeretetében.

Hosszasabban időztünk Milton jelleménél, nemcsak azért, mert örömünkre szolgál a szent tartozást lerónunk, a melylyel a lélek annak tartozik, a ki őt éltette és gyönyörködtette, hanem azért is, mert féltő, hogy Milton nem nyerte el még a becsülés és tisztelet méltó aratását. Az a homály, a melyet Johnson előitélete és vakbuzgósága az ő tiszta nevére borított, bár sietve tűnik tova, de még nem oszlott el egészen. Mi nem akarjuk Johnsont kisebbiteni. Semmi örömet nem találunk abban, hogy egy nagy embert egy másik árnyainak feláldozzunk. De mind Milton, mind más jeles emberek iránt tartozunk anynyival, hogy kimondjuk, miszerint Johnson eltévesztette az életirat nemes czélját, a mely abban áll, hogy az író halhatatlanítsa az erényt, s ébreszsen élénk csodálatot azok iránt, a kik a multa fényt árasztottak. Azonban mi nem vádoljuk Johnsont szándékos ferditéssel. Ő Miltonnak becsét sem fel nem fogta, sem felfogni nem tudta. Kétkedünk azon, hogy a magasabb irodalom terén oly két más szellemet lehetne találni, a kiknek oly kevés közös érintkezési pontja legyen, mint az imént említetteknek. Johnson nagy volt a maga körében, de ez a kör, az előbbiével összehasonlítva „földies” volt, míg a Miltoné csak kevéssel volt alsóbb az angyalokénál. A Johnson dicsőségének napjaiban szokott dolog volt, hogy őt óriásnak nevezzék, s őt egy hatalmas, de mégis földi fajhoz sorozzák. Nekünk Miltont a szeráfok közé kellene soroznunk. Johnsonnak lelke főleg az ember jelenlegi állapotával, az élet valódiságaival, az emberi cselekvés rugóival és azon szenvedélyekkel foglalkozott, a melyek most a társadalmat mozgásban tartják, s úgy látszott, hogy neki távolról sem volt sejtelve az emberi szellemnek magasabb rendű állapotáról annál, a milyen akkor mutatkozott. Másfelől Miltont az erkölcsi nagyság és égi tisztaság mély, de higgadt szeretete hevítette. Ő nem anynyira arra gondolt, hogy mi az ember, hanem arra, hogy mivé lehetne. Előtte saját lelke az emberi lény magasabb rendű fejlődésének kijelentése volt, s hogy ezt előmozdítsa, szabadságért szomjazott és munkált, mint saját természete növekedésének és tökéletesedésének feltételéért. Johnson a vallásra nézve homályban volt és babonaságra hajlott, a kormányformát illetőleg pedig a korlátlan hatalomhoz ragaszkodott; s ezek bármelyikének reformálása soha sem jutott eszébe másként, mint hogy nyugtalanítsa és ellentállásra felhívja őt. Előtte az egyház és a polgári kormányzás, a mely alatt ő élt, tökéletesnek látszott, ha netalán nem

volt még abban a hitben, hogy az elébbit a római egyház szertartásainak és tanainak nagyobb mérvű adalékával, az utóbbit pedig a királyi előjogok kiszélesítésével tökéletesíteni lehetne. Innen az ő munkáit a vallás és kormányzás jelen alakjaiban való hunyázkodó megnyugvás bélyegzi. Innen van az is, hogy az ő munkáiban keveset találunk olyant, a mi a lelket felvillanyozza és lánggra gyulasztja, s a mi azzal a tudattal tölti el az olvasót, hogy a jelennél emelkedettebb gondolatok és érzelmek állapota számára volt írva. Ellenben Miltonnak egész lelke fellázadt az örökölt hatalom, örökölt hit és a létező uralkodás iránti szolgai tisztelet szabályelvei ellen. Ő nem tudta eltérni azt a szolgaságot, a mely előtt az emberek századokon át meghajoltak. A „reformatio“ volt az első szó, a mely az ő ifju ajkairól a közönség intésére ellebbent, s az ebben vetett reménye volt hajlott korának vigasza. A Milton és Johnson között levő különbséget nemcsak a szellemnek eme nagyszerű vonásaiban lehet nyomozni, hanem nyomozni lehet egész jellemökben is. Milton mivel és szellemi volt az ő szokásaiban, mértékletes egész az önmegettartóztatásig, s magát a szellemi munkálkodás után zenével üdítette fel. Johnson inkább az érzéki gyönyörökre hajlott. Miltonnak rendkívül élénk fogékonysága volt a külső természet, a hangok, a változások, az alakok, a természeti szépség és fönséges iránt. Johnsonnak hiányos természeti szervezeténél, hacsak nem mélyebb hiányosságnál fogva, kevés fogékonysága volt e tiszta és szelid örömek iránt, s a Strand-et *) el nem cserélte volna a Tempe völgyével, vagy a Hesperidák kertjével. Miként lehetett Johnson igazságos Milton iránt! Az itt végbevitt összehasonlítás arra vezetett minket, hogy Johnsonnak hiányait előadjuk. De azért nem vagyunk vakok az ő érdemei iránt. Az ő diszes magatartása, nyelvezetének pompája és hatalma, gondolkozásának ereje, az erény és vallás iránti tisztelete, erős logikája, gyakorlati bölcsesége, az emberi cselekvések rugóiba való belátása, s az az ünnepélyes hangulat, a mely olykor életiratait és saját történetére vonatkozó adatait átlengi, önként bámulatra inditnak. Hogy nála a lelkesedés, a teremtmény képzelet és az emelkedett érzelem hiányzott, az nem az ő hibája. Nem hibáztatjuk azért, hogy ő nem volt Milton. Mi a szellemi erőt minden nyilvánulásában szeretjük, s gyönyörködünk a

*) Egy tágas utcza Londonban, a Thames balpartjához közel, a Charing Cross és Temple Bar közt, a Waterloo és Hungerford hidak átellenében. S. D.

szellem különböző alakjában. Mi csak azért hibáztatjuk őt, hogy szenvedélyei, előítéletei és vakbuzgósága arra a nem illő tette vezették, hogy a legtehetségesebb és legerényesebb emberek egyikének tisztább dicsőségére homályt borítson. Mi arra is hajlandók vagyunk, hogy tisztelettel határos gyöngédséggel bánjunk azokkal, a miket a Johnson hibáinak tartunk; mert azok egy bizonyos, meg nem határozható fokig, a beteges, ingerlékeny, ideges, szerencsétlen véralkat kifolyásai voltak, s inkább a test, mint a lélek sajátai valának. Mi csak arra kérjük a genius barátait, ne helyezzenek bizalmat Johnsonnak arról készített rajzaiba. Az ő életirati munkái sajáttudvalevőleg erős előítéleteivel vannak beszinezve, s minden „életiratai“ közt a Miltonét tartjuk legapokrifebbnek.

Bezárjuk már itt a Milton értelmi és erkölcsi tulajdonaira tett általános észrevételeinket. Mi őt, mint lángelméjű férfit tiszteljük; de sokkal inkább tiszteljük őt, mint oly embert, a ki nagy lélekkel és keresztényi erényekkel birt, a ki a lángelmét és költészetet isteni adományoknak tekintette, olyanoknak, a melyek nem azért adattak neki, hogy azok által az embereket mulattassa, vagy magának hirnevet szerezzen, hanem hogy felébreszsze és létre hívja embertársaiban azt, a mi azokban nagy és isteni, maga részére biztosítsa az egyedüli igaz hirnevet, a szellemek bámulatát, a melyet irataival táplálni és emelni fogna.

Most az ő nem rég felfedezett „Keresztény tan feletti értekezés“ czimű munkájának vizsgálására térünk. Mondottuk, hogy ennek legnagyobb érdeket szerzőjének jelleme kölcsönöz. Ez a maga sajátos természeténél fogva nem alkalmas arra, hogy az általános figyelmet foglalkoztassa és lekösse. Ez inkább öszszeszedett szentírásbeli helyekből áll, a miket, bármily lélekemelők legyenek is azok a magok helyén, az emberek csekély figyelemmel és megindulással olvasnak, ha szokott kapcsolataikból ki vannak szakitva és rendes fejezetek alá vannak sorozva. Miltonnak az a célja, hogy nekünk a kijelentés tanait annak saját szavaival adja. Mi azokat itt egy már rég megszokott szólásformában olvassuk, és várakozásunkban csalódva érezzük magunkat; mert mi azokat nem a biblia nyelvén szerettük volna látni, hanem úgy, a mint azok a Milton lelkében éltek, az ő sajátos értelme és érzelme által módosítva, gazdag ismereteivel kapcsolatba hozva és felruházva, hasonlatokkal felvilágosítva, amaz új világosság által felderítve és amaz eszmecsoportokkal környezve, a melyekkel e nagyszerű em-

ber azokat körülrakta. Mi e tanokat úgy reméltük látni, a mint azokat Milton egész lelkét átható és mozgó szent érzelmei és mély elmélkedése pillanataiban tekintette. Mindazáltal vannak helyek, a melyekben Milton lelke nyitva áll előttünk. Értjük munkájának azt a részét, a hol nézeteinek sajátos volta kényszeríti őt, azon okainak eladására, melynélfogva azokat elfogadta, és mi ezeket nagyra becsüljük amaz értelmi függetlenségért és elevenességért, a mely azokban nyilatkozik. E műnek irálya tiszta és keresetlen; jellemző vonásai nyugodt komolyság és ama mély tisztelet a szentírás iránt, a melyet bizonyos keresztény felekezetek saját egyedüli birtokuk gyanánt látszanak igénybe venni, a melyeknek különben kevés rokonságuk van Miltonnal.

Bévezetése, mint az emberi természet legdrágább jogának, a szabad vizsgálódásnak, megfontolt, gyöngéd védelme, minden ember figyelmére méltó:

„Ha én általában a világgal közlöm vizsgálódásaim eredményét; ha, Isten a tanum, az emberiség iránti barátságos és jó indulatból a legnagyobb készséggel mentől szélesebb körben terjesztem el azt, a mit én legjobb és legdrágább tulajdonomnak tekintek, akkor remélem, hogy könyvem minden párt részéről szives fogadtatásra fog találni, s legalább senki sem fogja igaztalan megtámadásnak venni, ha szintén sok oly dolog jőne is az által világosságra, a minek bizonyos, általánosan elfogadott véleményektől való különbözése azonnal észrevehető. Én az igazság minden barátját komolyan felkérem, ne kiáltsák ki azonnal, hogy az egyház zavarba van sodorva ama szabad vizsgálódás és vitatás által, a mely az iskoláknak meg van engedve, s a melyet valóban egy hívőnek sem volna szabad megtiltani, annyival inkább, mert az a parancsolatunk van, hogy mindeneket megpróbáljunk, s mert az igazság világának naponként való haladása tényező erővel bír, nem arra nézve, hogy az egyházat felzavarja, hanem hogy felvilágosítsa és felépítse“. — I. köt. 5, 6. l.

„Czélom volt az is, hogy azon véleményekből, a hova én eljutottam legyenek bár újak vagy régiek, kimutassam, mily fontos következményű a szabadság a keresztény vallásra nézve, nemcsak azért, hogy minden tant megszóránánk és kiválogatnánk, hanem azért is, hogy egyéni hitünk és meggyőződésünk szerint íránk és gondolkoznánk felőlök; ez oly eredmény, a mely annál erősebb lesz, minél nagyobb e vélemények fontossága és jelentősége, vagy a szentírás tekintélyén, a melynek számtalan bizonyítékain azok alapulnak. E szabadság nélkül sem vallás, sem evangelium nincs; — egyedül erőszak létezik; holott szégyen a keresztény vallásra nézve, hogy

ez által kelljen fentartatnia. E szabadság nélkül valóban újra rabszolgák vagyunk, nem ugyan miként korábban, az isteni törvény alatt, hanem a mi sokkal rosszabb, az ember törvénye alatt, vagy hogy igazabban szóljunk, egy barbar zsarnokság alatt“. — I. köt. 7, 8. 1.

Milton ama nagy tárgyra, az Isten természetére s lényegére nézve, semmi különös figyelemre méltó megjegyzést nem tett, kivéve, hogy ő a keresztényeknél átalában véve hajlandóbb arra, hogy a fő lénynek emberi alakot és emberi indulatot tulajdonítson: —

„Ha Isten magának szüntelen emberi tagokat és emberi alakokat tulajdonít, miért félnénk mi azt tulajdonítani neki, a mit ő magának tulajdonít, akkor, a mikor azt, a mi bennünk tökéletlenség és gyarlóság, a legtökéletesebbnek és legjelesebbnek tekintjük, midőn Istennek tulajdonítjuk.“ I. köt. 23 l.

Milton nem az első keresztény, a ki abban a gondolatban volt, hogy a fő lényt akkor teszi érdekesebbé, midőn őt emberi alakkal ruházza fel. Mi ez eszköz bölcs voltán kételkedünk. Előttünk Istennel való benső viszonyunk szilárdítására, az látszik helyes módnak, hogy róla való fogalmainkat szellemítsük; mert csak ez úton gondolhatjuk azt, hogy ő lelkünkben közvetlenül jelen van. Mihelyt emberi alakkal ruházzuk fel, egyszersmind egy helyet is ki kell neki jelölnünk, s annak a helynek majdnem szükségesképpen távolinak [kell lenni, és így mi eltávolítjuk őt a lélektől, a mely az ő valódi temploma. E mellett egy meghatározott alak ellenkezik Isten végtelenségével, a mi az ő legfőbb jellemvonása, s a mit semmi szín alatt nem kell elhomályosítani; mert, bár különösnek látszik ez azok előtt, a kik saját természetöket nem ismerik, e felfoghatatlan tulajdon, a végtelenség, az, a mi mindenek felett Istennek az emberi lélekkel való közlekedését, vagy ha szabad úgy szólanom, özszeillését alkotja.

Midőn Milton Istennek munkásságát tárgyalja, szilárdan ragaszkodik az emberi szabadsághoz, az eleve-elrendelési tan ellenében. Ő azt állítja, hogy Istennek végzései nem sértenek az erkölcsi szabadságot; mert a mi szabad tevékenységünk éppen az a cél, a mit a teremtető eleve elhatározott és elrendelt. Ő azt vitatja, hogy a szentírás némely helyei alatt, a melyek az elválasztásról szólanak, nem az örök életre, hanem külső előjogokra való elválasztást kell érteni; és hogy az említett elválasztás más szentírásbeli helyekben, a melyek a

jövő életre vonatkoznak, nem az egyének önkényes kiválasztását, hanem ama személyek osztályának választását jelenti, a kik az üdvösség kiszabott feltételeinek megfelelnek; más szavakkal, az elválasztás feltétel, nem általános, még pedig olyan, a melyben minden ember benne foglaltathatik, ha akar. Enynyiben Milton igazat mondott nekünk. Óhajtanók, ha azt is hozzátehetnők, hogy ő új világot derített az emberek szabad munkásságára. Valóban eme nagy kérdés eddigelé a legmélyebb gondolkozásuak fáradságát is meghiusította, s úgy látszik, hogy most, a „metaphysika“ fellengző neve alatt, más magasztos tárgyakkal együtt, általános mellőzésre van kárhóztatva. Azonban nem kell azért e kérdés megoldása iránt kétségbeesni. Eljön az idő, midőn az emberi értelem új mezőre fog lépni, s magát, a teremtet és a világegyetemet új álláspontból szemlélni; s mi hiszszük, hogy lassanként eloszlik az a sötétség, mely oly sokáig lebegett erkölcsi természetünk felett. A szabad cselekvési erőnek eme tulajdona, a mely által egy gondolkozó lény a szónak szoros és sajátképpii értelmében az erkölcsi jónak vagy erkölcsi rosznak oka, tényezője és szerzője, nem pedig csupa gép, a melyet külső befolyások, vagy Istennek titkos, de ellentállhatatlan munkássága szabályoznak, a mely őt és csupán őt teszi az emberi cselekedetek egyedüli szerzőjévé — az erkölcsi szabadság, a mely az istenség teremtető működésének legtisztább képmása, előttünk a bölcsészeti nyomozás legnemesebb tárgyának tetszik. Ezen erkölcsi szabadság, bármennyiszer kétségbe vonva, elhomályosítva egy sereg metaphysikus által, mégis minden emberi lény közös tudatában el van ismerve. Ez a felelősség alapja és az erkölcsi meggyőződés kútfeje. Ez minden erkölcsi ítélettel, érzelemmel és hajlammal össze van vegyülve, s így a társas életnek minden érdekét ez kölcsönöz; másfelől pedig ez a fő kapocs a lélek és teremtetője közt. Az a tény, melyszerint philosophusok oda törekedtek, hogy az erkölcsi jelenségekről tett magyarázataikból az emberi működés szabadságát kizárják, s minden emberi cselekedetet a szükségességnek, gépies okoknak, vagy más külső befolyásoknak vessenek alája, elég bizonyítéka annak, hogy a lélek tudománya mostanig még kevéssel hatott alább a felszinnél, és hogy a lélek mélységei nincsenek még kikutatva.

Milton a fő lényt tárgyazó fejezetről természetesen megy át

ama tárgyak vizsgálására, a melyek a theologiának e részével mindig kapcsolatban állottak; értjük Jézus Krisztus jellemét és a szentlélek természetét. Valószínűleg minden olvasónk tudja, hogy Milton magát itt háromságellenesnek nyilvánította, s szilárdan ragaszkodott az Isten szoros és tulajdonképpeni egységéhez. Művében az „Isten fia” fejezete a leggondosabban kidolgozottak egyike. „Bévezető megjegyzései” kiváló érdekekkel bírnak, a menyinyiben saját jogának férfias védelmével ama forró óhaját párosítják, hogy azon keresztyéneket kibékitse, a kiktől ő nézeteire nézve különbözött.

„Nem bocsátkozhatom oly sok nehézséggel járó tárgyak vizsgálásába, milyenek az Isten fia és a Szentlélek, a nélkül, hogy bévezetésül egy pár szót ismét előre ne bocsássak. Ha én valóban a római egyház tagja volnék, a mely a hit minden pontjára vonatkozólag, saját hitformája iránt feltétlen engedelmességet kíván, akkor nevelés vagy szokásnál fogva megnyugodtam volna annak egyszerű rendeletén és tekintélyén, még akkor is, ha tagadja, hogy a háromság tanát úgy, a mint most el van fogadva, a szentírás egy helyéből sem lehet bóbizonyítani. De miután én magamat azok közé sorozom, a kik csak Isten szavát ismerik el a hit sinormértékének, s szabad lélekkel elfogadom ezt, a mi előttem sokkal tisztábban kihúzhatónak látszik a szentírásból a közönségesen elfogadott tannál, nem látok semmi okot arra nézve, hogy bárki is, a ki ugyanazon protestáns, vagy reformált egyházhoz tartozik, a melynek én tagja vagyok, s ugyanazon kitszabályokat ismeri el, a melyeket én, sértve érezhetné magát szabadságom miatt, különösen miután én tekintélyemet senkire sem erőszakolom, hanem csupán előadom azt, a mit én hitelre méltóbbnak vélek a közönségesen elfogadott hitformánál. Csak arra kérem olvasóimat, hogy előítélettől ment lélekkel és oly szellemben vegyék fontolóra s vizsgálják meg állításaimat, a mely csupán az igazságot kívánja felfedezni. Mert, a nélkül, hogy elvitatni szándékoznám a szentírás tekintélyét, a melyet sérthetetlenül szentnek tartok, én csak az emberi magyarázatok czáfolására szoritkozom, és ezt jogomból, vagyis inkább, mint embernek, kötelességemből kifolyólag mindannyiszor megteszem, valahányszor az alkalom megkívánja. Valóban ha azok, a kikkel küzdenem kell, az égből egyenes bizonyítványt tudnának előmutatni az általok védett tan igazsága mellett, akkor nem kevesebb, mint istentelenség volna, nem mondom lármát ütnöm, de a leggyöngébb hangot hallatnom ellene. De miután ők semmi egyébre nem tudnak támaszkodni azoknál az emberi tehetségeknél, a melyeket a mindnyájunkkal közös szellemi felvilágosítás támogat, nem oktalanság azt kívánni, hogy a magok részéről ők is engedjék meg a szorgalmas kutatás és szabad vitatás előjogát

egy másik vizsgálónak, a ki éppen azon eszközökkel s azon az úton keresi az igazságot, a melyen ők, s a kinek az emberiség boldogítására czélzó óhajtása egyenlő az övékkel“. — I. köt. 103—105. lapok.

Milton azt tanítja, hogy az Isten fia Istentől külön álló és nálánál alsóbb rangú lény, hogy ő a világ teremtése előtt létezett, hogy Isten legelőször őt teremtette, és hogy azután minden egyéb dolgot ő teremtett, mint az ő atyjának eszköze vagy szolgája. Ő, Dr. Clarke-al megegyezőleg, azt vitatja, hogy a szentlélek személy, értelmes lény ugyan, de teremtett és Istennél alsóbb rendű. Miltonnak eme véleménye annyival figyelemre méltóbb, mert ő elismeri, hogy bár a zsidók Krisztus ideje előtt hozzá voltak szokva a szentlélek kifejezéshez, mindazáltal soha sem kötötték össze ezzel a személyiség eszméjét, és hogy mind az ó, mind az új testamentum gyakran használja ezt magának az Istennek, vagy az ő erejének és működésének kifejezésére. Különös, hogy ez engedmények után nehézséget találhatott abban, hogy néhány új testamenumi helyet képesen magyarázzon, a melyek a szentlélekről, mint személyről szólnak.

Ez értekezésünk korlátain belül nem tudjuk vázolni Miltonnak a Jézus Krisztus istensége elleni erős okoskodását. Azonban pillanatra meg kell állapodnunk, hogy Istennek hálát adjunk azért, hogy e jeles szószólót a hosszas ideig homályba borított Istenegység tanának védelmére feltámasztotta. Mi itt az újabb kornak, sőt azt is hozzátehetjük, hogy a keresztény korszaknak három legnagyobb és legnemesebb szellemét hozhatjuk fel ama nagy igazság tanui gyanánt, a melynek mi, habár szerényebb és kisebb körben védői kívánunk lenni. Trinitarius ellenfeleink szüntelen hangoztatják az atyák és reformatorok neveit. Mi Miltont, Locket és Newtont említjük meg, s helyezzük a mi élünkre, és többre nincs szükségünk arra nézve, hogy az ellenpárt nagy neveinek egész sergével szembeszálljunk. Az önmagát orthodoxiának nevező egyház csilagai „elrejtik“ az értelem eme napjai előtt „kisebbedett fejeiket“. Isten oly szokatlan mértékben közölte e kitűnő férfiakkal a világosságot és szellemi erőt, hogy ezeknek nevei önkénytelenül eszünkbe jutnak, valahányszor természetünk nagyságáról akarunk gondolkozni vagy beszélni. Theologiai meggyőződéseik a szentírás kitarató, mély és tiszteletteljes tanulmányozásának gyümölcsei voltak. Ők oly szellemmel fogtak e munkához, a mely bizonyos hivatalra irányzott nevelés által nem volt korlátolva, hanem szabadel-

vü nézetekhez és a legszélesebb gondolat-körhöz szokva. Őket semmi pártviszony nem tartotta lekötve, semmi papi nagyravágyás meg nem ingatta, és semmi papi félénkség le nem igázta. Ők a vizsgálódás eme tárgyához szellemi erejük teljességével, az igazság előtt nyitva álló szabad lélekkel és mocsoktalan tiszta étellel fogtak; még pedig abban az időben fogtak ehez, midőn a szentháromságot nevelés által csepegtették belé a lelkekbe, s az egyház tekintélye és büntető törvények által tartották fenn. És mit fedeztek fel e nagy és jó férfiak, kiknek értelmi ereje és igazság iránti szeretete őket az emberiség legnagyobb jóltevőivé tette, — kérjük, mit fedeztek fel ezek a szentírásban? egy hármass istenséget? három végtelen lényt? az imádás három végtelen tárgyát? három oly személyt, a kik közül mindeniknek megvan a maga külön hivatala, s mégis a többivel egyenlő része van az istenségben? Nem! A szentírás a természethez és a szívnek ama titkos szózatához csatlakozott, a melyet még a bálványimádás sem tudott mindig elfojtani, és arra tanította őket, hogy tisztelettel hajoljanak meg az Egy végtelen Atya előtt, s csak neki egyedül tulajdonítsanak legfőbb, önmagától létező istenséget. Ez észrevételeknél főczélunk volt kimutatni, hogy a menyinyben a nagy nevek érvek gyanánt szolgálnak, az antitrinitarismus ügye, vagyis Isten tulajdonképpeni Egységének tanai mellett a legerősebb érvek állanak. Azonban az igazság iránt tartozunk azzal, hogy kimondjuk, miszerint mi kevés bizalmat helyeztetünk az érvelés eme felszines modorába. A nagy neveknek a vallásos vitákban való legjobb szolgálata abban áll, hogy egymást ellensúlyozzák és semlegesítsék azért, hogy a meg nem félemlített és le nem lánczolt lélek önmaga iránti kellő tisztelettel, s az Isten iránt egyedül tartozó felelősség komoly érzetével gondolkozhassék és ítélhessen.

Mi Miltont antitrinitariusnak neveztük. Azonban mi őt egyik felekezettel sem akarjuk azonosítani. Lelke sokkal függetlenebb és egyetemesebb volt annál, hogysem magát emberi hitformák és pártok korlátai közé szoríthatta volna. Közhiedelem, hogy ő utóbbi éveiben minden körülötte levő felekezettől különvált; s ha most élne, nem volnánk bizonyosak abban, hogy vajjon találna-e olyant, a melyhez szorosán csatlakozzék. Ő valószínűleg első helyen állana a keresztényeknek a m a z osztályában, a mely számosabb, mint az emberek vélik, s reméljük, szaporodik, a kik sokkal féltékenyebbek a lélek jogaira és sokkal elégedetlenebbek a kor egymás-

sal harczoló rendszereivel, mint hogy bármely párthoz is szorosan csatlakozzanak; a kikben a theologiának jelen előhaladott álláspontja inkább a hiány tudatát, mint a nyeremény diadalát ébresztette fel; a kik bár saját hitformáik iránt előszeretettel viseltetnek, mindazáltal nem tudják elhíttetni magokkal, hogy ez az utolsó vivmánya az emberi léleknek, és hogy a távoli századok oly tisztelettel fogják után-mondani ennek hitformáit, mint a katholikusok a tridenti zsinat határozatait; a kik nem azért küzdenek a szabad vizsgálódásért, mert azok, a kik vizsgálódnak, mind úgy fognak gondolkozni, a hogy ők, hanem azért, mert végre talán valaki megelőzi őket és magasabb rendű igazsághoz vezető lesz. Mi e névtelen és terjedő osztály iránt erős rokonszenvvel viseltetünk. Nekünk új világosságra van szükségünk, s nem bánjuk akárhonnán jöjjön is az. Nekünk oly reformatorok kellenek, a kik méltók e névre s örömmel üdvözölnők a keresztény vallásnak oly nyilvánulását, a mely minden jelenleg létező rendszert elhomályosítna.

Mi most oly tárgyra térünk, a melynél Milton valószínűleg megbotránkoztatja az olvasók többségét. Miként a hajdankori philosophusok, úgy ő is teljesen ellene mond ama tannak, mely szerint Isten a világegyetemet semmiből teremtette. Ő abban a nézetben van, hogy tevékenység nem létezhetik egy szenvedőleges anyag nélkül, a melyen a tevékenység végrehajtatik, és hogy ennélfogva a világ egy eleve létező anyagból alkottatott. Arra a kérdésre: mi és honnan létezik ez az ősanyag? azt feleli: ez Istentől van, „az istenség kifolyása“. „Ez Istentől jött létre“, s következőleg a teremtés semmi új lételt nem hozott elő, s az anyagot nem is lehet megsemmisíteni. A következő idézet mutatványt ad e tárgy feletti szemlélődéséről:

„Világos tehát, hogy a világ egy vagy más nemű anyagból teremtetett. Mert miután cselekvés és szenvedés viszonyos fogalmak, és következőleg semmi erő sem működhetik külsőleg, ha csak nincs valami szenvedő, mint p. o. az anyag, lehetetlennek látszik, hogy Isten ezt a világot semmiből teremthette volna; nem azért, mintha neki arra az erő hiányzanék, hanem azért, mert szükség, hogy létezett legyen valami korábban, a mi alkalmas volt arra, hogy az isteni munkásság hatását szenvedőleg befogadja. A midőn tehát mind a szentírás, mind az ész azt tanítja, hogy minden dolgok nem semmiből, hanem anyagból teremtetek, ebből szükségesképpen következik az, hogy az anyagnak vagy Istentől függetlenül kellett mindig léteznie, vagy egy bizonyos időben Istentől kellett származnia. Hogy az

anyag Istentől függetlenül mindig létezett volna (látva, hogy ez csupán csak egy szenvedő elem, mely az istenségtől függ, s neki alatta áll; s megfontolva ezenkívül, hogy elvontan tekintve, valamint a számban, úgy az időben vagy örökkévalóságban sincs önnön lényében fennálló vagy benmaradó erő vagy tevékenység), — hogy, mondom, az anyag önmagától öröktől fogva létezhetett volna, azt felfogni nem lehet. Ellenben, ha öröktől fogva nem létezett, akkor nehéz megérteni, honnan származik. A nehézségnek ennél fogva csupán egyetlen egy megoldása marad fenn, a melyre nézve egyébiránt kezünkben van a szentírás tekintélye, t. i. hogy minden dolog Istentől van“. — I. 236, 237. l.

E nézet Milont természetesen egy másikra vezette, t. i. hogy a test és lélek közt levő vélt különbségnek semmi alapja nincs; mert ha az anyag az „istenség kifolyása“, akkor nyilván fogékony az értelmi működések iránt. Szerzőnk e szerint állítja, —

„Hogy az ember élő lény, bensőleg és sajátképpen egy és oszthatatlan; nem öszszetett vagy elválasztható; nem — miként a közvélemény tartja — két különböző és külön álló természetből öszszeállított és alkotott, milyenek a lélek és test, — hanem az egész ember lélek és a lélek ember, azaz, egy test vagy állag, mely egyéni, lelkes, érző és okosan gondolkodó“. — I. köt. 250, 251 lapok.

Ebből azt látjuk, hogy Milton „Elvesztett Paradicsomának“ egyik helyét, a melyet mint költeményt bámultunk, józan philosophiának tartotta: —

Óh Ádám, a Mindenható csak Egy,
Kitől jó minden s ismét visszatér,
Ha nem fajul el ősi jellemétől,
Mert minden a tökélyre van teremtvé:
A mindenség az on egy ő s a n y a g,
Alak s erő nagy különbségivel
A lét ezernyi lépcsőit mutatván;
De finomabb, tisztább és szellemibb,
A mint közelb áll a Magasságozhoz,
S szorosbban óhajt egyesülni Véle,
Saját kitűzött helyén mindenik,
Miglen a test szellemmé n e m e s ü l,
Különnemű határain belül.
Igy a sötét gyökből világos-zölden
Hajtnak ki a sarjak, még légiebben
Könnyűk a galyak s levelek, mig végül

Teljes diszében mosolygó virág
 Lehelli lélek-illatát fény-árban;
 Virág s gyümölcs, az ember tápszere,
 Fokonként finomabb alakot öltve
 Lesz élet lelkivé, és finomul
 Érző s gondolkozó lény szellemévé.

Elveszt. Par. V. k. 469 – 485. sorok.

Az emberek a mai korban több kedvezéssel vagy kevesebb idegenkedéssel fogadják Miltonnak eme szemlélődéseit, mint az ő idejében; mert Locke korától fogva a bölcsészek vizsgálódásai oda voltak irányozva, hogy az anyagról való képzeinket megिंगassák, és senki sem elég merész jelenleg erősíteni, hogy mi az anyag, vagy mi nem lehet az. A Berkeley idealismusa, habár soha sem alapított iskolát, mégis érezhető befolyást gyakorolt a metaphysikusok gondolkozásmódjára, s e rendszernek némely ind philosophusok elméletével való öszhangzása arra a gyanura vezethet minket, hogy az valami nagy, elrejtett igazságot foglal magában, a melynek, az egymástól rendesen oly nagyon különböző európai és ind értelem, némely sugarait felfogta. Valóban az anyag egy Proteus*), a mely abban a pillanatban tűnik el előlünk, midőn azt véljük, hogy megfogtuk. Priestley oda törekedett, hogy a lelket valami anyagszerűvé tegye; de e célból kénytelen volt az anyagot az állagból erővé változtatni, azaz olyasmivé, mi általában nem anyag többé, úgy, hogy midőn azt ki akarta terjeszteni, öszszeron-totta. Ez észrevételeket azért tettük, hogy megmentjük Milton emlékét az Isten iránti tiszteletlenség vádjától, a melyre nézve ő a legeslegutolsó férfi, a ki azt megérdemelte: mert némelyek vétkes-nek tartják őt a miatt, hogy az anyagot az istenségig, mint annak for-rásáig, nyomozta. Még most is titokteli homályba van burkolva az a-nyag, a mi az emberek előtt közönségesen oly érthetőnek látszik. Mi azt csak a lélekhez való viszonyából ismerjük, mint az erők-nek oly egyesülését, mely bizonyos érzéseket felébreszt. Kimond-hatjuk, hogy annak Istenhez való viszonyáról semmit sem tudunk. A mint a tudomány előhalad, tán fel fogjuk fedezni, hogy a te-

*) Az olvasó közönség ama része kedvéért, a kik tán nem tudnák, megjegy-zem, hogy Proteus egy tengeristen volt Pharos szigetén, a ki jósolni és minden alakot felölteni tudott.

remtő erősebb és bensőbb kapcsok által van munkáihoz fűzve, mint a hogy most képzeljük. Mi tehát nem vetekedünk oly tanokkal, mint a Miltoné, ámbár csak bámulhatunk azon a komolyságon, a melylyel ő ily kétes szemlélődéseit keresztül viszi.

Milton ezután az embernek paradicsomi állapota megvizsgálására tér, s mivel akkor a házasság volt az egyedüli társadalmi élet, ő itt amaz intézményről, a soknejüségről és az elválásról való nézeteit adja elé. E nézetek lelkének, ha nem is helyes ítéletét, de mindenesetre jellemző függetlenségét mutatják. Könyvének egy része sem okozott annyira botránkozást, mint a soknejűség törvényességéről szóló tana, s mégis sehol sem lehet oly kevésbé kárhóztatni, mint itt. Világos, hogy e hibája a szentírás iránti tiszteletén alapul. Ő látta, hogy az ó testamentumban a soknejűség meg volt engedve a legkitünőbb férfiaknak, a törvény előtt a pátriárkáknak, a kik a mint ő megjegyzi, Isten különös gondviselésének tárgyai voltak, továbbá más jeles egyéneknek a következő századokban; és miután e tekintetben semmi tilalmat nem talált az új testamentumban, azt hitte, hogy ennek erkölcsi rosszsa nyilvánítása nemcsak a szent férfiakat gyalázná meg, hanem a szentírást is bemocskolná. Tudjuk, hogy némelyek azt fogják mondani, miszerint ennek gyakorlata kárhóztatva van az új testamentumban; és megengedjük, hogy az el van ítélve Krisztusnak eme szavaiban rejlő czélzása által: „A ki nejét paráználkodásnál egyéb okból elbocsátja és mást veszen nőül, házasságtörést követ el“^{*)}). De mi azt hiszszük, miszerint elvitázhatatlan tény, hogy jóllehet a keresztény vallást először Ázsiában hirdették, a mely a legrégebb időtől fogva a soknejűség fészke volt, mindazáltal az apostolok soha sem kárhóztatták azt, mint vétket, s az áttértektől soha sem kívánták, hogy nejeiket, egyen kívül, elbocsássák. Hát mit? mondhatják némelyek. „Önök is a soknejűség törvényességének szószólói?“ Mi azt feleljük: Nem. Mi azt tartjuk, hogy a mi vallásunk szelleme e gyakorlatot határozottan ellenzi; sőt azt is hozzáteszszük, a mi előttünk nagy fontosságúnak látszik, hogy ez ellenséges szellem nem kevésbé határozott azért, mert az új testamentumlan nem lehet egyenes tilalmat találni a soknejűséget illetőleg; mert a keresztény vallás nem szabatos törvényrendszer, a mely betűszerinti pontossággal kijelöl mindent, a mit

^{*)} Mát. 19, 9. Eredeti szöveg. — S. D.

tenni vagy kerülni kell; hanem nagyszerű elvek kimondása, melyeket az egyénekre és a társadalomra biz, hogy saját legjobb belátásaik szerint alkalmazzák. E nemes sajáttság az, mely a keresztény vallást alkalmassá teszi arra, hogy egyetemes vallássá legyen. E sajáttság az, melynélfogva a keresztény vallás fenmaradhat, a társadalom minden fejlődési fokozatával egyesülhet, s megélhet a visszaélések közepette is, a melyeket csendesen és diadalmas erővel győz le, de a melyek ellen keveset tehetne, ha azok ellen egyenesen kellene kárhóztató szózatát felemelnie. Mindnyájan tudjuk, hogy a társadalom felbomlása nélkül nem lehet azonnal kiirtani azokat a sokáig gédelgetett romlottságokat, a melyek az államnak egész épületén szétterjesztették gyökereiket. A keresztény vallásra van bízva az a magasztos hivatás, hogy a világból minden hibát és roszt kiirtsön; de ezen feladatát az emberi természettel megegyező uton teljesíti, az által, hogy a lélekben lassanként változást viszen véghez, a mely viszont biztos és sikeres átalakulást idéz elé a szokásokban és az életben. Abból a tényből tehát, hogy az új testamentum nem veti el határozottan, nem hozhatni fel érvet e szokás támogatására. Például, a keresztény vallás oly községekbe hatott ki, a hol a tömeget rabszolgaságban tartották, minden osztály a kényuralom nyomása és kinzása alatt nyögött; ezek oly visszaélések, a melyektől vallásunk szelleme annyira irtózik, mint bármely mástól, a melyet néven lehet nevezni. Mindazáltal a keresztény vallás nem parancsolta az urnak, hogy rabszolgáját szabadítsa fel, vagy a kényurnak, hogy kényuralmi trónjáról szálljon le; hanem megelégedett azzal, hogy dicső igazságokat hirdessen az Isten atyai jellemére és kormányzására, s a cselekedet nagy és nemes elveire vonatkozólag, ezekre bizván, hogy fokozatos, benső, ellentállhatatlan befolyás által, s az egész emberi nem elidegeníthetetlen jogaihoz és lényeges egyenlőségéhez való ragaszkodás által minden lánczot széttörjenek. Nem hagyhatjuk félbe e tárgyat a nélkül, hogy hozzá ne tegyük, miszerint nemcsak Miltonnak a soknejűség felőli tévedése, hanem igen sok más ártalmas tévedés is onnan származott, hogy a keresztény vallást az ő keresztény egyház helyzete után ítélték meg, mintha az volna a hit és erkölcs mintaképe, mintha mindaz, a mi ott meg volt engedve, bölcs és jó dolog volna, mintha a vallás akkor a maga egész erejében és teljességében ki lett

volna fejtve. Anynyi igaz, hogy a keresztény vallás akkor a maga csecsemő korát élte. Az apostolok közölték annak nagy igazságait a zsidók és pogányok miveletlen lelkeivel; de az ősegyház mindazt nem értette és nem érthette, a mi amaz elvekben rejlett, nem értette mindazt az alkalmazást, a melyre azok képesek, azt az egész befolyást, a melyet az emberi lélekre gyakorolniok kellett, azon öszszeköttetések, a melyeket az idő által kifejtendő új igazságokkal alkotniok kellett, azon új világosságot, a melynek közepette nekik helyet kellett foglalniok, s azt a hajlékonyságot, a melylyel magukat alkalmazniok kellett az emberi természethez és a társadalom előhaladottabb álláspontjához, a melyet nekik fokozatosan kelle előidézni. Az első korban a keresztény vallást az azt elfogadók tehetségeihez való okos és szelid alkalmazással közölték. Az értelem haladásával és az erkölcsi erők fejlődésével megszabadul a ker. vallás, és meg kell szabadulnia, gyermekkor helyi, időszzerű és esetleges járulékaiktól. Nagy elvei tisztábban és világosabban előtűnnek, s elítélik a visszaéléseket és hibákat, a melyek századokon át érvényben voltak. Milton nem fogta fel kellőleg ezt a nagy igazságot, — mert mi ilyennek tartjuk — azt, hogy a keresztény vallás növekedő világosság, s hogy azt kisebb nagyobb mértékben minden korszak önmaga számára köteles kifejteni; s ma sem értik úgy ez igazságot, mint egykor érteni fogják, s e felfogási hiánya miatt, a keresztény vallást még most is inkább ama századok nyomán hirdetik, a melyekben semmi sem létezett a mi irodalmunkból, philosophiánkban és korunk haladási szelleméből; s féltő, hogy éppen ez okból nem gyakorolja erős és művelt lelkekre azt a teljes és kiváló hatalmat, a mely őt megilleti, s a melyet egykor el kell érnie.

Milton a soknejűséggel kapcsolatba hozta az elválás feletti vizsgálódást is, a melyre nézve az ő nézetei, mint tudjuk, sok keresztényekétől eltér. Ő, az ismertetés alatti munkában, különösen pedig más értekezéseiben, erősen állítja, hogy a házassági ágy megsértése nem egyedüli oka az elválásnak, hanem hogy „a házi békének és vonzalomnak kölcsönös komorkedvűség s czivódások általi folytonos háborítása elégséges ok“ a házassági frigy felbontására. E tárgyra bővebben nem terjeszkedhetünk ki.

Most Milton művének azon részéhez jutunk, a melyben az ember azt várta volna, hogy az ő hatalmas lelke korának divatos

véleményein túl tekintsen, de a melyben ő majdnem minden eltérés nélkül a vert utat követi, s ritkán veszi észre az azon előforduló nehézségeket, sőt alig látszik, hogy azok lételéről valamit tudott volna. Értjük az emberiség erkölcsi állapotának, s Jézus Krisztus által való megváltásának nagy tárgyait. Az eredendő bűn tanát ő igaznak ismerte el, s a léleknek a testtel való azonosságáról szóló tanja kétségkívül erősítette őt e hitében, a minek következtében azt tanítja, hogy a lelkek nem közvetlen Istentől származnak, hanem a szülék adják át a gyermekeknek, és hogy azok e szerint örökölt bűnnel születnek, éppen úgy, miként a test örökölt betegséget kap. Lealázó dolog ehez még azt is hozzátenni, miszerint ő a bűnnek physikai ragályosság általi terjedéséről szóló tanát azzal támogatja, hogy ez felmenti Istent ama vád alól, mely szerint tőle származott volna az a romlottság, a melylyel — a mint mondják — a világra jöttünk; mintha a végtelenül tiszta és jó Isten, titkos működés útján, a csecsemő szenvedőleges és tehetetlen lelkét erkölcsi rosszal megfertőztethetné, és aztán az által, hogy azt saját rendelte eszközeinek számítja bé, felmenthetné magát a rettentő mivelet alól. Milton azonban nem hiszen a teljes megromlottságban, érezvén, hogy ez az embert, minden ereje elvételével, egyszersmind minden vétektől is felmentené; és ő ennél fogva meghagyja az isteni kép egy részét, a mely nem elégséges arra, hogy nekünk az erényre juthatás reményét nyujtsa, de elég arra, hogy a bűntől a mentséget elvegye. Ez a theologia „szelid kegyelme és nagy irgalmassága!“ A mi Krisztus közbenjárását illeti, ő úgy vélekedik, miszerint Krisztus az által szabadit meg minket, hogy büntetésünket magára veszi, s ez által Isten igazságának eleget teszen. Valóban ő nézeteit nem fejezte ki elég szabatossággal, sőt úgy látszik, hogy azokat kellő vizsgálódás nélkül állapította meg. Megvalljuk, hogy a csalódás érzetével látjuk, mikép Milton szelleme, az emberi természet és megváltás eme nagy tárgyait illetőleg, megelégedett a körülte uralkodó lealázó nézetekkel. De eszünkbe jut, hogy a gondviselés iutézkedése az, miszerint a legnagyobb szellemek sok tekintetben rokonszenveznek korukkal érzésben és gondolkozásban, és hogy annál inkább elősegítik az emberiség haladását, ha nem haladnak nagyon sebesen, s nem szárnyalják rendkívül túl a velök egykoruakat. Milton munkájának e részében azt állítja, hogy a vétek miatt fenyegető halál egyformán kiterjed a testre és lélekre, a mit ő valóban kénytelen volt állítani,

minthogy szerinte a lélek és test egy; s ezután szokott erélyével ama szükségképpi következmény védelmére kel, hogy a halál és feltámadás közt az öntudat szünetel. Mi e tant nem hiszszük, de tiszteljük azt a bátorságot, a melylyel ő mindazt megengedi és állítja, a mi nézeteiből okszerűen kihúzható.

Milton a megváltásról szóló fejezetet befejezván, arra tér, a mit ő „az ember újjászületésének, vagy ama változásnak nevez, mely által a bűnös kegyelmi állapotba jut;” s bár őt e ponton nem lehet mindig megérteni, mindazáltal ritkán tér el attól, a mi akkor vert út volt. Azzal azonban tartozunk Miltonnak, hogy kimondjuk, miszerint ha olykor közeledett is a kálvinizmushoz, de azt soha sem fogadta el. Ő ama hitforma kiváló czikkeit, milyenek: a teljes megromlottság, elválasztás és elvetés, hogy Krisztus csupán a választottakért halt meg, az ellentállhatatlan kegyelem, a szenteknek a kegyelemben való megmaradása, és a pusztá hit általi megigazulás, — mind tagadta, sőt némelyik ellen keményen kikelt. Bár Miltonra is befolyást gyakorolt az a kor, a melyben élt, mindazáltal a genfi iskola szivet hervasztó hite nem tudta elnyomni az ő szellemét.

Most oly tárgyhöz érünk, a mely iránt Milton mély érdekekkel viseltetett; értjük a keresztény szabadságot, mely általános nevezet alá sorozni lehet az egyház fegyelmét, a papok hatalmát és az egyháztagok jogait. Hogy a keresztények szabadságát oltalmazza, s őket minden külső erőszak és rendszabályok ellen biztossítsa, azt állítja, hogy az egész mózesi törvény elvan törölve, annyira, hogy ennek egy része sem kötelezi a keresztényeket; ez oly tan, mely sok embert bámulatba ejt, a kik azt hiszik, hogy ama törvény erkölcsi parancsai ma is oly kötelezők, mint valaha. De ezek valósággal keveset különböznek Miltontól, a kinek valódi véleménye oda megy ki, hogy e parancsok kötelezik a keresztényeket, nem a Mózes tekintélyéért, a mi teljesen oda van, hanem azért, mert ezek be vannak véve és kebeleztve a keresztény vallásba, mint a mi egyedüli törvényünkbe, a mely tökéletesebb alakban és hatalmasabb szantesítéssel mindazt előadta, a mi a zsidó vallásban maradandólag becses volt.

A keresztény szabadságnak egy másik ága gyanánt tartja ő, miként ezt mi is gondolhatjuk, minden hívőnek azt a jogát, melynélfogva a szentírást megvizsgálni, s azt a maga részére megítélni szabadsága van. Ezzel nem elégedvén

meg, a quackerismus álláspontját veszi elé, s azt állítja, hogy a kereszténynek a szentíráson kívül még egy b e n s ő b b vezetője van, a melybe semmi emberi tekintély belé nem szólhat: —

„Az evangelium neve alatt kétféle szentírás van a mi birtokunkban, az egyik külső, az írott szó, a másik pedig belső, a szentlélek, a mely a hívők szívébe van írva, Istennek ígérete és amaz akarata szerint, hogy azt semmi szín alatt sem kell elhanyagolni.“ — II. köt. 172. lap. „A külső szentírás gyakori megrontatásnak volt kitéve, s némely esetekben meg is rontotta azon emberek nagy száma és olykor hűtelensége is, a kik ezt hátrahagyták, továbbá az eredeti kéziratok közt levő különbség és eltérés, s a későbbi másolatok és nyomtatott kiadások által előidézett eltérések. De az igazsághoz vezérlő szellemet megrontani nem lehet, azt az embert sem lehet megcsalni, a ki valósággal ihletve van szentlélektől.“ — 173. lap. „Nehéz kitalálni, hogy a gondviselés minő czélból bizta ily bizonytalan és változékony felügyeletre az új testamentumi iratokat, ha csak éppen e körülmény által nem arra akart minket megtanítani, hogy a nekünk adott szellem biztosabb vezető a szentírásnál, a kit ennél fogva követni kötelességünk.“ — 174. lap. „Ebből az következik, hogy midőn azoktól, a kiket egyénileg az Isten lelke vezérel, akár az egyház, akár a keresztény hatóság nevében, a vallás dolgában, emberi véleményekbe való belényugvást vagy emberi tekintély iránti engedelmességet követelnek, ez voltaképpen oly járom, a mi nem az emberre, hanem magára a szentlélekre van téve.“ — 176. lap.

Ez más szavakkal valódi quackerismus; azon csakugyan kétkedünk, hogy Milton a szentlélek alatt azt a k ö z e t l e n kijelentést értette, a mely ama hitvallásnak alaptanát képezi. E tan ellenében azt lehet felhozni, s hiszszük, miszerint ezt az ellenvetést Miltonnak is éreznie kellett, hogy ez szellemi tehetségeinket meggyengíti és zsibbasztja, a lelket tétlenségre kárhoztatja, s az embereket arra vezeti, hogy az égből egy hirtelen való villámlástól várják azt az igazságot, a melyet saját tehetségeink helyes használata által kell keresnünk. Mi úgy képzeljük, miszerint Milton hitte, hogy a szentlélek értelmünkkel és értelmünk által működik, s a helyett, hogy az ész elnyomná, éppen élénkíti, erősíti és kiterjeszti. Azonban ez nem az egyetlen hely, a melyben szabatos nézeteit általános kifejezésekkel vagy a tárgyak hirteleni és felületes vizsgálatával homályba borítja.

Miltonnak az egyházra és a papságra vonatkozó nézeteit illetőleg más bizonyítékaink is vannak arra nézve, hogy ő a szent-

írást oly módon értelmezte, mi a keresztény szabadság irányában a legkedvezőbb. Ő azt tanítja, hogy az egyetemes egyháznak Krisztusnál nincs más feje, és hogy otromba jogbitorlás az a hatalom, a mit a pápák, zsinatok és püspökök követelnek. Az egyes egyházakat illetőleg ő szorosán függetlenségpárti (congregationalista). Azt mondja, hogy minden egyház jogosult arra, hogy magát kormányozza, s ezeket csupán a szeretet kapcsa fűzi egymáshoz. Egy más egyház sincs feljogosítva arra, hogy annak ügyeibe más módon beléavatkozzék, mint csupán a testvéries tanács útján:

„Minden egyházat, mely a fennebbi alkatrészekből, (azaz, kellőleg oktatott hívőkből) áll, ha kevés számból áll is, annak vallásos jogait illetőleg, magában egész és tökéletes egyháznak kell tekinteni; és e földön magánál fennebbvalót sem egyénben, sem gyülekezetben, sem egyetemes gyűlésben nem ismer el, a melynek magát törvényesen alája kellene rendelnie, miután annak keretén kívül sem egyik másik hívőnek, sem rendnek, sem tanácsnak nincs nálánál nagyobb joga arra nézve, hogy az írott szóban és az ígéretekben, Krisztus jelenlétében, a szentlélek vezető befolyásában, és ama kegyajándékokban részesülhessen, a melyek az egyesített ima jutalmai“. — II. köt. 194. lap.

A papválasztás, így szól, a nép hatáskörébe tartozik. A pap, ha lehet, szolgálja ingyen az egyházat, s éljen saját keze munkája után. Milton ezt a meg nem fizetett szolgálatot nemesebbnek, s Urunk és az apostolok példáival megegyezőbbnek nyilvánítja. E nézetekkel összhangzólag ő inkább szereti egy oly egyház eszméjét, a mely kevés tagból áll: —

„Mindazt, a mi az istenitiszteletre és a hívők üdvösségére tartozik, szóval mindazt, a mi egy egyház alkotására szükséges, kellőleg és rendszeresen egyes egyházban, egy magános ház falain belől, és a hol az egybegyűltekek száma nem tetemes, lehet létesíteni. Sőt midőn egy ily egyház papja magán-érdek sugalta kívánságának engedve a kellőnél nagyobb számú szaporodást enged meg, ez által nagy mértékben megfosztja magát azon előnyöktől, melyek a közös özszegyűlésekből származnak“. — II. köt. 194. lap.

Milton továbbá azzal tart, hogy a papoknak nem kell kizárólag a magok részére tartani fenn a közoktatást és a szertartások kiszolgáltatását; hanem minden kereszténynek részt kell vennie e szolgálatokban, a kinek kellő tehetsége van: —

„Az istenitiszteleti gyűléstartás szokását illetőleg nem a jelenleg lé-

tező móddal kell tartani, hanem az apostoli intézménnyel, a mely nem rendelte, hogy egy egyénnek, s éppen egy fizetéses egyénnek kezében legyen a kiválóbb helyről beszélés egyedüli joga, hanem hogy viszont minden hívő legyen feljogosítva arra, hogy tehetsége szerint beszélhessen, prófétaíthasson, taníthasson, vagy inthessen; elanynyira, hogy még a leggyenedébb atyafinak is legyen meg az a kiváltsága, hogy kérdéseket tehessen, s a gyülekezet idősebb és tapasztaltabb tagjaitól tanácsot kérhessen“ — II. köt. 203. l. „Bármelyik hívő is illetékes arra, hogy midőn az alkalom úgy kívánja, rendes papként működjék, feltéve, hogy a kellő adományokkal bir; ez adományok az ő küldetését képezik“. — 153. l. „Ha tehát bármely hívő illetékes az evangelium hirdetésére, feltéve ha kellő adományokkal fel van ruházva, akkor arra is illetékes, hogy a kereszteleési szertartást végbevigye; mert ez utóbbi teendő alsóbb rendű az előbbinél“. — 157. l. „A mi az uri vacsorát illeti, erre nézve az elébbi fejezetben ki volt mutatva, miszerint ama szertartásban mindenki részt vehet, és hogy a szent jegyek kiszolgáltatásának előjoga nem lehet egyes ember, vagy rend tulajdonna“. — 158. lap.

Mi teljesen egyetértünk a szabad szellemmel, mely e helyeket átlengi; azonban némely egyes nézetektől eltérünk. Miltonnak nagy tévedése abban áll, miszerint ő azt hiszi, hogy az ősegyház minden korszakra nézve külső mintakép gyanánt létezett. De feltehetjük-e, hogy az egyház születése alkalmával, midőn szegény volt, üldözött, zsidóságtól és pogányságtól volt körülvéve, irott szabályokkal és történeti feljegyzésekkel nagyon szűken volt ellátva, a tanítást illetőleg főleg ihletett tanítóktól függött, s oly áttértekből állott, a kik a zsidó és pogány tévelygések közepette növekedtek és azokba belé voltak merülve, — képzelhetjük-e, hogy az egyház ily körülmények közt oly alakot vehetett fel, a melyet mint szentet és másithatatlant diadalaiban, szerencséjében, s a magasabb felvilágosodás és művelődés korszakában is fenn kelljen tartania? Tudjuk, hogy az első évszázadokban sem fizetéses papok, sem köz imahe-lyek nem voltak. A keresztények magán-házakban gyültek össze, s néha a legszegényebb, a legelrejtettebb helyeken, a melyekre csak szert tehettek. Ily alkalmakkor a szolgálatot nem egy egyén gyakorolta kizárólag, hanem osztottak benne az atyafiak; egy szó sincs is az új testamentumban arról, hogy az uri vacsorát és a keresztséget csak a pap szolgáltatta volna ki. De mindezekben semmi szabályt nem találunk a mai idő számára. Valóban előttünk merőben ellenkezni látszik egy egyetemes vallás eszméjével, a mely a világ

végéig minden kor és nemzet, s a társadalom minden fejlettségi fokozata számára volt szánva, az, miszerint az csecsemő korában oly imádkozási, tanítási és fegyelmi rendszabályokat állapított meg, a mely minden jövő korban sértetlenül maradjon. Előttünk egy változhatatlan alakról szóló tan szolgainak, babonásnak és a keresztény vallásra nézve lealázónak látszik. A mi vallásunk sokkal szellemibb és bensőbb, és sokkal kevesebbet törődik a külsőséggel, hogysem magát ez örökös lánczra verje. Az új testamentumnak e tárgyra vonatkozó elismert határozatlansága eléggé bizonyítja a keresztény vallás alapítójának széles és előrelátó bölcseségét. Mi azt hisszük, hogy a szabad irányu nézetek terjedésével ama kérdés is felmerül, vajjon vallásunkat nem lehetne-e szellemének és nagy céljának, az emberi természet elveinek, s a társadalom kívánalmainak és helyzetének megfelelőbb módon tanítani és gyakorlani annál, a hogy jelenleg történik. Azonban mi azon változások közt, a melyek e vita nyomán támadhatnak, nem teszszük fel előre Milton ama tervének elfogadását, melynélfogva ő a papokat arra ítélte, hogy arczájok veritékével szerezzék meg kenyereket; sőt inkább azt hisszük, hogy a tudomány és ismeretek terjedésében elégséges okok vannak, a melyek azt tanácsolják az egyháznak, hogy lelkészeik részére a tanulmányaik és értelmi mivelődésükre kellő módokat és eszközöket még dúsabb mértékben szolgáltatassák ki a végett, hogy a keresztény igazságoknak miveltebb és felvilágosultabb szellemben terjesztése iránt növekedő kíválmaknak megfelelhessenek. Egyúttal azt sem látjuk valószínűtlennek, hogy Milton nézeteivel öszhangzólag, a közoktatást, a helyett, hogy az továbbra is a papok egyedáruja legyen, egykor ki fogják terjeszteni magasabb értelmiséggel és kegyességgel bíró emberekre is, s ez intézkedés eredménye az lesz, hogy a vallásos tanítás új életet, erőt és gyakorlati bölcseséget nyer, s némely tárgyak gépies és egyhangu kezelése helyét, mely most gyakran és oly makacson öszszefügg a kathedrai működéssel, természetesebb, szabadabb és változatosabb ékesszólás foglalja el. — Ismét, mi az alakok és külső isteni tisztelet változásai közt nem várjuk azt, hogy a keresztények csak azért, hogy szerzőnk nézeteivel öszhangzólag cselekedjenek, bezárják templomaikat és magános házakban gyűljenek özsze; mert előttünk a nagy vallásos épületek és nagy gyülekezetek fontos eszközöknek látszanak a végre, hogy a társadalom zömét öszszeszedjük és a keresztény vallás iránt

érdekeltté tegyük. De talán kisebb körű társulatokat is lehet alkotni a vallásos fejlődés eszközzésére, a melyekben a nyilvános isteni tisztelet formaságaiból valamit el lehet hagyni, s a keresztények inkább élvezhetik az őskori hívők családiasabb és bizalmasabb egybegyülésének előnyeit. Valóban fontos kérdés, hogy miként lehessen a keresztény vallás nyilvános gyakorlását, beleértve a fegyelmet, tanítás és isteni tisztelet módjait, hatásosabbá és gyümölcsözőbbé tenni. Ez a tér majdnem egészen műveletlen; azonban ha az idők jeleit helyesen olvassuk, közeledik a nap, midőn e kérdést meg kell oldani.

Fennebb azt mondók, hogy míg a kérdés alatti tárgyat illetőleg Miltonnak némely nézeteivel nem értünk egyet, addig azok szellemére nézve megegyezünk. Neki minden gondolatainak tisztán az volt a célja, hogy az ugynevezett papságot megfoszsza attól a különös, mesterséges szentségtől, a melylyel azt a babonaság régen felruházta, s mely annak egyszerű jótékony hivatalát a nagy-ravágyás és kényuralom leggonoszabb eszközévé tette. Mi azt hisszük, hogy ez intézmény soha sem fogja az egyházra és a világra a maga valódi és teljes hatalmát gyakorolni mindaddig, míg az a gyermeki tisztelet, a melylyel ezt eddig tekintették, felvilágosult becsüléssé nem válik, s míg az emberek, a helyett, hogy attól bizonyos titokszerű, határozatlan befolyásokat várnának, azt oly észszerű intézvénynek tekintik, melynek rendeltetése az erényt és boldogságot terjeszteni, nem magikai műveletek, hanem oly eszközök által, melyek az emberi természet változhatatlan törvényeivel megegyeznek.

A „Keresztény tanról való értekezés“ többi része még néhány oly tárggyal foglalkozik, a mikre szívesen megtennők a magunk észrevételeit; de csupán annyit idők van, hogy futólag érintsük meg a véleményeket, a melyekre néve Milton az emberek nagyobb részétől eltér. Ő a kisdetek keresztelését elveti, s az ellen érvei szokott komolyságával és erejével harcol. Nemcsak azt erősíti több keresztényekkel együtt, hogy a szombatra vonatkozó negyedik parancsolat a mózesi rendszer többi részével együtt el van törölve, hanem, a mit kevesen tettek, azt is állítja, hogy az evangelium alatt semmi idő sincs kitűzve a nyilvános isteni tisztelet számára, s a hét első napjának megünneplése csupán annak célirányosságán és a keresztények közmegegyezésén alapul. — Azt hiszi, hogy Krisztus látható alakban jó el a világ megítélésére, és

érdekelte tegyük. De talán kisebb körű társulatokat is lehet alkotni a vallásos fejlődés eszközlésére, a melyekben a nyilvános isteni tisztelet formaságaiból valamit el lehet hagyni, s a keresztények inkább élvezhetik az őskori hívők családiasabb és bizalmasabb egybegyülésének előnyeit. Valóban fontos kérdés, hogy miként lehessen a keresztény vallás nyilvános gyakorlását, beleértve a fegyelem, tanítás és isteni tisztelet módjait, hatásosabbá és gyümölcsözőbbé tenni. Ez a tér majdnem egészen műveletlen; azonban ha az idők jeleit helyesen olvassuk, közeledik a nap, midőn e kérdést meg kell oldani.

Fennebb azt mondók, hogy míg a kérdés alatti tárgyat illetőleg Miltonnak némely nézeteivel nem értünk egyet, addig azok szellemére nézve megegyezünk. Neki minden gondolatainak tisztán az volt a célja, hogy az ugynevezett papságot megfoszsza attól a különös, mesterséges szentségtől, a melylyel azt a babonaság régen felruházta, s mely annak egyszerű jótékony hivatalát a nagy-ravágyás és kényuralom leggonoszabb eszközévé tette. Mi azt hisszük, hogy ez intézmény soha sem fogja az egyházra és a világra a maga valódi és teljes hatalmát gyakorolni mindaddig, míg az a gyermeki tisztelet, a melylyel ezt eddig tekintették, felvilágosult becsüléssé nem válik, s míg az emberek, a helyett, hogy attól bizonyos titokszerű, határozatlan befolyásokat várnának, azt oly észszerű intézvénynek tekintik, melynek rendeltetése az erényt és boldogságot terjeszteni, nem magikai műveletek, hanem oly eszközök által, melyek az emberi természet változhatatlan törvényeivel megegyeznek.

A „Keresztény tanról való értekezés“ többi része még néhány oly tárggyal foglalkozik, a mikre szivesen megtennők a magunk észrevételeit; de csupán annyit idők van, hogy futólag érintsük meg a véleményeket, a melyekre néve Milton az emberek nagyobb részétől eltér. Ő a kisdetek keresztelését elveti, s az ellen érvei szokott komolyságával és erejével harczol. Nemesak azt erősíti több keresztényekkel együtt, hogy a szombatra vonatkozó negyedik parancsolat a mózesi rendszer többi részével együtt el van törölve, hanem, a mit kevesen tettek, azt is állítja, hogy az evangélium alatt semmi idő nincs kitűzve a nyilvános isteni tisztelet számára, s a hét első napjának megünneplése csupán annak célirányosságán és a keresztények közmegegyezésén alapul. Azt hiszi, hogy Krisztus látható alakban jö el a világ megítélésére, és

ő ezer évig fog e földön uralkodni, mely időnek végével a Sátán számtalan szövetséges sereggel támadja meg az egyházat és örök veszedelem fogja őt érni. Ez az ítélet; ugymond, Krisztus második eljövételével kezdődik, s valamint az ő ezer éven át tartó uralkodását, úgy azt a bezáró jelenetet is magában foglalja, a melyben az ítélet a gonosz angyalok és az egész emberi nem felett kihirdettetik. -- Azt hiszszük, hogy most már Milton hitének minden sajátságát előadtuk. A mi munkájának nagy részét illeti, a melyben szentírásbeli bizonyító helyeket halmozott össze ama tanokat és parancsolatokat illetőleg, aémelyekre nézve minden keresztény meg-egyezik, e résznek általános tartalmát minden további észrevétel nélkül meg lehet érteni.

Most már azt lehetne kérdeni: Minő becse van e könyvnek általában? Mi ezt főleg azért becsüljük, mert Miltonnak a keresztény vallás iránti mély tiszteletét bizonyítja, s a szellem jogait és szabadságát védelmezi. Kénytelenek vagyunk kimondani, hogy a munka kevés új világot derít azon nagy tárgyakra, a melyekkel foglalkozik. Némelyek azt fogják mondani erre, hogy ezen nem kell megütköznünk, mert a theologia terén nem kell új világosságot várni. De ha ez áll, akkor vallásunkat azzal a hiánynyal lehet vádolni, hogy egy lényeges pontban nem illik össze saját természetünkkel; mert az emberi lélek legkiválóbb jellemvonásainak egyike az, hogy az ismeretek folytonos öregbitésére szomjazik, s nem hajlandó elveszteni az érdekeltséget oly tárgyak iránt, a melyeket kimerített. Milton ebbeli tévedésének fő oka az volt, hogy ő az igazságot igenis kizárólag a múltban, a halottak közt kereste. Ő egy embert sem nevezett ugyan mesterének és az egyházi atyák tekintélyét megtagadta, s egyáltalában kevéssé volt megelégedve mindazon felekezetekkel, a melyek előtte léteztek vagy körülte el voltak terjedve. Azonban hitte mégis az őskori egyháznak tökéletes voltát, s ehez képest azt tartotta, hogy a keresztény vallást, a helyett, hogy előrevinnők, vissza kell vinni eredeti tisztaságára. Hogy az ő elmés kifejezését használjuk, „az emberek a keresztények által először elfogadott igazságnak szeretetreméltó alakját, Osiris *) szétszakgatott testének módjára, ezer meg ezer darabra vágták és a világ négy tája felé szélnek eresz-

*) A hajdankori egyiptomiaknál a legfőbb isten, a nap jótékony hatalmának személyesítése. S. D.

tették"; s következőleg azt hitte, miszerint az igazság barátainak az a kötelessége, „hogy annak tagjait összeszedjék, s minden ízét és tagot összerakjanak“. Ő e tan értelmében inkább egy ekkletikus theologus *) módszerét követte, valamit minden felekezetből kiválasztván, s oda törekedvén, hogy „a világ négy tájáról“ gyűjtött anyagot egy öszhangzó rendszerre alkossa. Sokkal jobban tette volna, ha az igazságot nem anynyira a mások lelkeiben kereste volna, mint inkább saját lelkének a szentirással, a természettel, Istennel és önmagával való közösségében. Tény, hogy az egyház kezdetől fogva tökélytelen volt a tudományban és életben, s a mi teendők nem az, hogy a múltnál megállapodjunk, hanem az, hogy azt egy tisztább és jobb jövő eszközéül felhasználjuk. A keresztény vallás már keletkeztekor megkezdett romlani, s földies elemekkel való vegyülés által elfajulni, mihelyt a földet érinté. A mint az apostolok leveleiből olvassuk, ama romlottság magvai, melyek a pápai Róma észhomályosító kényuralmává fejlődtek ki és növekedtek fel, már az apostolok korában lőnek elhintve; s az akkori világ állapotából azt húzzuk ki, hogy eme csirák fejlődését semmi sem tudta volna megakadályozni, mint csupán egy, az emberi lélek minden törvényeit felforgató bámulatraméltó erkölcsi csoda. Azok közül, a kik az emberi természetet ismerik, ki nem tudja, hogy a régi társulatok nem bomlottak fel egy pillanatra; hogy a tévelyek éjjelébe merült lélek előtt az igazságnak, a viradó naphoz hasonlóan, fokozatosan kell megnyilni; hogy a régi nézetek az újakkal összevegyülnek; hogy régi eszmék, a melyeket száműzni akarunk, ragaszkodnak ama régi szavakhoz, a melyekhez korábban csatolva voltak; és hogy a régi megrögzött tévelyeknek hirtelen való és teljes kiirtása egyenlő volna egy új értelmi erő teremtésével? Mily hosszas ideig állottak ellent az apostolok, Krisztus közvetlen vezetése alatt, az ő tanításainak! Sőt még Péter is tudatlannak maradt, a pünköstnapi csodaszerű felvilágosítás után is, egészen a Corneliustól küldött követ megérkeztéig, a keresztény vallásnak ama legdicsőbb jellemvonását illetőleg, mely szerint a zsidó különlegesség lerontatván, a pogány a zsidóval egyenlően részesülhetett a messiás áldásaiban. Mihelyt a keresztény vallást hirdetni

*) Ekkletikus theologus az, a ki minden theol. rendszerből kiválasztja magának azt, a mit jónak vél. S. D.

kezdettek, azonnal egyesült az a zsidó vallással, a mely elég erős volt arra, hogy Pálnak tekintélyét némely egyházakban semlegesítse. Hasonló módon a philosophia és hamisan ugynevezett tudomány csakhamar meg kezdte fosztani Krisztus vallását egyszerűségétől, s a pogány szertartások túl kezdettek terhelni. Az első keresztények valóban „bámulatos világosságra“ jutottak akkor, ha a keresztény állapotot azzal a sötétséggel hasonlítjuk össze, a melyből kiszabadultak; de korántsem akkor, ha az ismeretnek ama tökélyével hasonlítjuk össze, a melyre Krisztus az emberi nemet felemelni jött. A legkorábbi atyák, mint munkáikból tudjuk, nem voltak fogékonyak az igazság nagy mérvű közlése iránt. Irataik gyermekes felfogásokkal és gyermeki hiszékenység nyomaival vannak teli, s látásaiknak ama tisztátalanságát árulják el, a melyet azok az emberek tapasztalnak, a kik sűrű sötétségből hirtelen világos napra mennek. A keresztény vallás, a barbarismusnak a római birodalom hanyatlását követő korszakaiban, bár megfelelt a gondviselés bölcs céljainak, mindazáltal inkább meg inkább el volt ferdítve és homályosítva. A reformatio valóban dicső korszak volt, azonban inkább azért volt dicső, hogy a pápai és papi hatalmat alább szállította, s a lelket némi részben felszabadította, mint azért, hogy az embereknek a keresztény vallásról való felfogásait közzetlen javította volna. Némely reformátorok éppen oly ártalmas tévelyeket találtak fel és állítottak vissza, mint a milyeket eldobtak. A Luther *consubstantiatio* *) csak egy szótaggal különbözött a pápa *transsubstantiatio*-jától, **) ez volt minden nyerevény; és mi biztosan kimondhatjuk, hogy a *transsubstantiatio* nem volt oly szörnyű tan, mint Calvin öt pontja. Mily hasztalan fáradozott tehát Milton „a szétdarabolt Osiris,“ és „az igazság halhatatlan vonásai és szeretetreméltó alakja“ után, az egyház történetében!

Ne értsenek minket félre, mintha mi a jelent a multtól el akarnók vágni. Mi nem akarjuk azt mondani, hogy Miltonnak megelőzni kellett volna elődeinek működéseit. Neki igaza volt, midőn azt hitte, hogy minden korszak és az emberinem családjának minden nemzedéke egy benső kötelék által van egymással összekötve, és hogy minden kornak bölcsesége főleg az azt megelőző korszakok

*) *Consubstantiatio* — Krisztus testének a kenyérrel való egyesülése az uri vacsorában. S. D. — **) *Transsubstantiatio* — átlényegülés, vagy az urvacsorai kenyérnek és bornak, a papi megszentelés által, Krisztus valóságos testévé és vérévé való csodálatos átváltozása. S. D.

származéka, éppen úgy, miként egy nemes folyó egész terjedelmében, sőt legszélesebb folyásánál is fenntartja az érintkezést kisdedkori forrásaival, a melyek tán valamely erdő mélyéből, vagy magánosan álló hegyek tetejéből buzognak ki. Csak azt akarjuk mondani, hogy a vallásos ismeret folyójának egész pályafutása alatt növekedni és dagadni kell, s új adalékokat kell magába fogadni tehetséges lelkektől az egymást követő nemzedékekénél. Csak azt sajnáljuk, hogy Milton nem hozott létre többet az ő lelkének mély és teljes kútfejéből, s csak azt kívánjuk megmutatni, hogy a hajdankor fajunknak csecsemőkora volt, és hogy annak vivmányai, a helyett, hogy azoknál megállapodnánk, oda irányulnak, hogy minket az igazság és erény új magaslatára emeljenek. Nem akarunk Milton ellen panaszkodni azért, hogy ő többet nem tett. Ő sokkal nagyobb szolgálatot tett az emberiségnek annál, a mit egy javított theologia tanítója tehet. Ő az értelmi szabadság ama szellemét tanította és példázta, a mely által egyedül az igazság minden nagy vivmányai megszerezhetők, a mely által egyedül juthat az emberi lélek saját fenséges tehetségeinek új öntudatára s magát új erővel élesztheti, s örökre gyarapíthatja.

Itt bezárjuk Milton feletti észrevételeinket. E tartozásunk lerovásánál magasabb cél lebegett előttünk annál, hogy egy kitünő ember iránti bámulatunknak kifejezést adjunk. Mi azt hisszük, hogy egy felvilágosodott és emelkedett lélek szebb nyilvánulása Istennek, mint a kültermészet; és mi eléadtuk, a menyynyire tőlünk lehetett, a magasságos Isten egyik jeles szolgájának érdemeit, hogy általa tisztesség, dicsőség szálljon a minden lelkek atyjára, a minden bölcsesség és magasztos erény kútfejére. Sőt, mi azt hisszük, hogy Miltonnak kitünő lélekereje nem csupán saját magáért volt adva, hanem azért is, hogy más lelkekben rokon erényt és nagyságot ébresztszen. Távol legyen tőlünk, hogy mi őt egyedülinek és megközelíthetetlennek tekintsük, sőt azt hisszük, hogy ő világos példája annak, a mivé azok, a kik természetökhöz hivek, lényök fejlődésével lenni fognak; s mi nem azért mutattuk fel őt, hogy hatálytalan bámulatot ébreszszünk, hanem hogy az értelem és erény magasztos és folytonosan növekedő vivmányai után vidor törekvést támaszszunk a magunk és mások kebelében.

származéka, éppen úgy, miként egy nemes folyó egész terjedelmében, sőt legszélesebb folyásánál is fenntartja az érintkezést kisdedkori forrásaival, a melyek tán valamely erdő mélyéből, vagy magánosan álló hegyek tetejéből buzognak ki. Csak azt akarjuk mondani, hogy a vallásos ismeret folyójának egész pályafutása alatt növekedni és dagadni kell, s új adalékokat kell magába fogadni tehetséges lelkektől az egymást követő nemzedékekénél. Csak azt sajnáljuk, hogy Milton nem hozott létre többet az ő lelkének mély és teljes kútfejéből, s csak azt kívánjuk megmutatni, hogy a hajdankor fajunknak csecsemőkora volt, és hogy annak vívmányai, a helyett, hogy azoknál megállapodnánk, oda irányulnak, hogy minket az igazság és erény új magaslatára emeljenek. Nem akarunk Milton ellen panaszkodni azért, hogy ő többet nem tett. Ő sokkal nagyobb szolgálatot tett az emberiségnek annál, a mit egy javított theologia tanítója tehet. Ő az értelmi szabadság ama szellemét tanította és példázta, a mely által egyedül az igazság minden nagy vívmányai megszerezhetők, a mely által egyedül juthat az emberi lélek saját fenséges tehetségeinek új öntudatára s magát új erővel élesztheti, s örökre gyarapíthatja.

Itt bezárjuk Milton feletti észrevételeinket. E tartozásunk lerovásánál magasabb czél lebegett előttünk annál, hogy egy kitünő ember iránti bámulatunknak kifejezést adjunk. Mi azt hisszük, hogy egy felvilágosodott és emelkedett lélek szebb nyilvánulása Istennek, mint a kültermészet; és mi eléadtuk, a menynyire tőlünk lehetett, a magasságos Isten egyik jeles szolgájának érdemeit, hogy általa tisztesség, dicsőség szálljon a minden lelkek atyjára, a minden bölcsesség és magasztos erény kútfejére. Sőt, mi azt hisszük, hogy Miltonnak kitünő lélekereje nem csupán saját magáért volt adva, hanem azért is, hogy más lelkekben rokon erényt és nagyságot ébreszsen. Távol legyen tőlünk, hogy mi őt egyedülinek és megközelíthetetlennek tekintsük, sőt azt hisszük, hogy ő világos példája annak, a mivé azok, a kik természetökhöz hivek, lényök fejlődésével lenni fognak; s mi nem azért mutattuk fel őt, hogy hatálytalan bámulatot ébreszszünk, hanem hogy az értelem és erény magasztos és folytonosan növekedő vívmányai után vitor törekvést támaszszunk a magunk és mások kebelében.